

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

“МИЛЛИЙ ҒОЯ, МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ ВА ҲУҚУҚ ТАЪЛИМИ”

кафедраси

**НОТИҚЛИК САНЪАТИ
ВА
НУТҚ МАДАНИЯТИ**

ФАНИДАН

МАЪРУЗА МАТНИ

Гулистон-2018

Тузувчи: Р. Махмудов–ГулДУ “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедраси доценти, фалсафа фанлари номзоди _____(имзо)

Такризчи: С.Исмоилов– ГулДУ “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” кафедраси доценти, фалсафа фанлари номзоди _____ (имзо)

МУНДАРИЖА

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ	5
1-мавзу: Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти курсининг предмети, мақсад ва вазифалари	5
2-мавзу: Нотиқлик санъатининг моҳияти ва аҳамияти	12
3-мавзу: Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти тарихи	22
4-мавзу: Нотиқлик ва нутқ одоби	30
5-мавзу: Нотиқлик санъати ва нутқ маданиятининг раҳбар фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти	42
6-мавзу: Ҳозирги даврда нотиқлик санъати ва нутқ маданиятига қўйиладиган асосий талаблар	56
7-мавзу. Нутқ маданияти тарихидан. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати	61
Мустақил иш топшириқлари	67
Семинар машғулотлари	68
Глоссарий.....	70
ИЛОВАЛАР	72

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу: Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти курсининг предмети, мақсад ва вазифалари

Режа:

1. Нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми.
2. Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти курсининг баҳс мавзуси.
3. Тил ва нутқ маданияти.

Таянч иборалари. нотиқлик санъати ва нутқ маданияти тушунчаси; нотиқлик санъати ва нутқ маданиятининг такомил босқичлари; нотиқлик санъати ва нутқ маданиятининг ўзига хос хусусиятлари, методлари, воситалари; нотиқлик санъати ва нутқ маданиятининг тадқиқоти тамойиллари ва методларини ўрганиш;

1

Дунёда икки нарса борки, у ҳаминча қадрли¹. Бири оч-наҳор одамни тўйдирадиган нон, иккинчиси ғамгин одамнинг кўнглини кўтарадиган сўз. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам инсоннинг ҳатти –ҳаракати, феъл-атвори туфайли рўёбга чиқади. Юқорида атрофлича тўхталиб ўтилган маданият турларининг ҳаммаси инсон феъли, ҳулқ-атвори билан чамбарчас боғлиқдир. Инсоннинг феъли (ўзини тутиши, муамала йўсини) эса, энг аввало унинг нутқида намоён бўлади.

Дунёдаги жамики жонзодлар бир-бирлари ўзига хос усулда тиллашиш имконига эга бўлсалар-да, уларнинг ичида фақат инсонларгина нутқ бирликлари ёрдамида мулоқотга киришадилар. XI асда яшаб ўтган буюк бобокалонимиз Маҳмуд Қошғарий ўзининг машҳур “Девону луғоти турк” китобида “Киши сўзлашу, йилки йизлашу” деган ажойиб мақолни келтирган. Бунинг маъноси шуки, йилки, яъни ҳайвонлар ҳидлашиб, кишилар сўзлашиб топишадилар. Мир Алишер Навоий бобомизнинг фикрига қараганда ҳам инсонни ҳайвондан фарқлайдиган энг муҳим белгиларидан, бири-бу, сўздир, инсоннинг сўзлай олиш қобилиятига эга эканлигидир:

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин, ,

Билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Бир донишманддан:

-Дунёда энг ширии лаззат нима?

-Сўз лаззати, сўз санъатидан ҳузурланиш, - деб жавоб берибди. Шунда донишманд:

Булардан кўринадики, нутқ инсон онгли фаолиятининг асосий кўринишларидан биридир. Бирок, кишининг ўйлаб-ўйламай айтган ҳар қандай сўзи ҳам ёқимли, лаззатли бўлавермайди. Шунинг учун ҳам “Яхшининг сўзи мой, ёмоннинг сўзи лой”, “Яхши топиб гапирар, ёмон қошиб гапирар” қабилидаги мақол ва маталлар дунёга келган.

Ўзбек тили ўзбек миллатининг фикр алмашув қуроли сифатида катта ижтимоий вазифани адо этаётган бугунги кунда нутқ маданиятига бўлган эътибор ҳар қачонгидан ҳам ортиб кетганлиги табиий, албатта. Айни кунда нутқингизда учраб турадиган нуқсон ва камчиликларни бартараф этиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам ривожлантириш умумдавлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Чунки нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, кишилар юксак маданиятли бўлишлари учун, энг аввало, нутқ маданиятини чуқур эгаллаган бўлишлари лозим. Айниқса, мамлакатимиз кишилари минг йиллардай буён орзу қилиб келинган мустақилликни қўлга киритган, халқаро ҳаётда икки қарама-қарш ижтимоий тузум ўртасида мафкуравий кураш ниҳоятда кескинлашган бир пайтда инсон дилининг таржимони бўлган тилнинг ёқимли ва шириин, айни пайтда ўткир ва кескир бўлиши талаб этилмоқда.

¹ Маданиятшунослик. –Фарғона: Фарғона, 1997. 119-120 бетлар.

“НСВНМ” курсининг бош мақсади аждодларимиз ва инсоният томонидан яратилган нотиклик санъати ва нутқ маданияти оид меросини ёшларимиз онгига сингдириш, уларни ҳар томонлама етук, нутқ маданиятини биладиган, нутқ тўғрисида тафаккурга эга ва шу асосда мустақиллигимизни ҳар томонлама мустаҳкамлашга хизмат қиладиган, жамиятда бўлиб турган барча воқеа ва ҳодисаларни чуқур илмий таҳлил қила оладиган юқори фалсафий билимга эга бўлган талабаларни тарбиялашдир.

“НСВНМ” курсининг вазифалари: Мустақил фикрлайдиган шахсларни тарбиялашда инсоният тарихида нотиклик санъати ва нутқ маданиятига оид яратилган бой фалсафий меросни ўрганиш ва уларга таянган ҳолда ижтимоий онг ва тафаккурга интиладиган етук шахсларни тарбиялашдан иборат бўлиб:

Нотиклик санъати ва нутқ маданияти тушунчасини таъриф ва талқинларини ўрганиш;

Нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг такомил босқичларини ўрганиш;

Нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг ўзига хос хусусиятлари, методлари, воситаларини ўрганиш;

Нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг объекти, предмети, мақсад ва вазифалари, тадқиқот тамойиллари ва методларини ўрганиш;

Нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг таълим жараёнида тутган ўрни ва вазифаларини ўрганиш;

Нотиклик санъати ва нутқ маданияти курсини бошқа гуманитар фанлар билан қиёсий ўқитиш йўллариини ўрганиш;

Нотиклик санъати ва нутқ маданиятини ўзлаштиришда янги педагогик технологияларни жорий қилиш ва бошқалар.

Ўқув курсини ўрганишда талабалар ахлоқ, эстетика, мантик, фалсафа, маданиятшунослик, социология, педагогика, тарих, психология, ҳуқуқшунослик ва бошқа ижтимоий фанлардан олган билимларига таянади.

Ушбу курсни ўрганишда: талабалар фалсафа, ахлоқшунослик, диншунослик, маданиятшунослик, ва бошқа қатор ижтимоий ва табиий фанлардан олган билимлари асосида иш кўрадилар.

“НСВНМ” курсини ўқитишда замонавий ахборот технологияларини қўллашда курсни ўзлаштириш учун омил бўладиган замонавий ахборот технологиялар муҳим ўрин эгаллайди.

Жумладан, педагогик жараёни жадаллаштириш мақсадида ахборот технологияси ва техник воситалардан фойдаланиш самарадорлигини оширувчи кадаскоп, проектор ва ноутбук каби дидактик воситалардан кенг фойдаланилади.

Курсини ўқитишда замонавий педагогик технологияларни қўллашда таълим жараёнини оптималлаштириш учун “Фикрлар хужуми”, “Кластер”, “Бумеранг”, “Чархпалак” каби педагогик технологиялар қўлланилади.

Донишмандлар айтганларидек¹, тил - инсонларнинг энг муҳим алоқа воситаси. Шу боисдан у ижтимоий ҳодисадир. Нутқ архаик, хорижий, лаҳжага хос сўзлардан холи, соф, ихчам бўлгани, унда сўзлар кам-у, маъно кўп бўлгани яхши; нутқ ўткир, яъни жарангдор, мантикий ва стилистик урғули, равон, ҳаммага тушунарли, дона-дона қилиб сўзлангани маъқул.

Тил - ҳар бир педагогнинг курали, фикрнинг бевосита воқеликка чиқишидир. Донолар таъкидлаганларидек, инсон ақд-заковати, тафаккури ва онгининг энг бой ютуқдари, теран билимлар, кенг миқёсли илм-фанлар, оташин ҳис-туйғулар нутқда очиқ-ойдин, жарангдор ва жозибадор ифодаланмаса, кўпчиликка номаълум бўлиб қолаверади. Бинобарин, педагогнинг, нотикнинг вазифаси баён этиладиган фикрларни талаба, аспирант, тингловчилар бевосита қабул қилиб олишига эришишдан иборат. Бу эса нотикнинг ўз фикрини қандай шаклда ифода қилишига боғлиқ.

¹ Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т.: ДОНО-ХАМРО, 2002. 32-35 бетлар.

Педагог тили тингловчиларнинг ҳис-туйғуларини уйғотадиган, уларни қизиқтирадиган, диққат-эътиборини нутқ мавзуига жалб этадиган бўлиши лозим. Мавзуни тушунарли ва ишонарли қилиб баён этиш педагог муваффақиятининг гаровидир.

Тил - моддий ва маънавий ишлаб чиқаришнинг самараси; узлуксиз саъй-ҳаракат, имо-ишора, баҳслашув ва мулоқот оқибатида вужудга келган маънавий бойликнинг биллур қотишмасидир. Тил - ҳар қандай миллатнинг қалби.

Улуғ иедагог К.Д.Ушинский айтганидек, ҳар бир мамлакатнинг табиати, халқнинг тарихи инсон қалбидан жой олиб, сўзлар орқали ифодаланган. Одамлар ҳаётдан кўз юмаверганлар-у, бироқ улар яратган сўз халқ тилининг абадий, тугалмас бойлиги сифатида сақланиб қолаверган; бинобарин, тилдаги ҳар бир сўз инсон тафаккури, ҳис-туйғусининг оқибатидир. Сўз воситасида мамлакат табиати, халқ тарихи ифодаланган.

Тил инсонга, ўз манфаатларини қондириш учунгина инъом этилган эмас; балки ўз фикр-ўйларини, ҳис-туйғуларини бошқаларга етказиш, ўзидаги ҳақиқат ва илҳом учқунларини ўзгаларда ҳам алангалатиш учун ҳаётига этилган.

Шоир Абдулла Жалил ўзининг “Она тили” деб номлаган шеърда тилимизнинг пурҳикматлиги, сўзга бой ва сермазмунлигини тавсифлаб, кўп мисралар ёзган. Улар орасида қуйидаги тўртлик нутқ маданиятида она тилининг буюк аҳамиятга моликлигини айниқса ёрқин акс эттирган:

Тилимизда сўзнинг йўқдир ҳисоби,
Лиммо-лимдир фикрим хазинаси ҳам.
Нимани ёрица онгим офтоби,
Сўзлай олар тилим уни ўша дам.

Шоирнинг навбатдаги тўртлигида она тилимиздан фахрланиш туйғулари жўш уриб турибди: бу тилда сўзлаганда ҳар бир фуқарода муқаддас ва ибратомуз эзгу ҳислар уйғонажаги, бобокалонларимиз сўзлаган бу тилда сўзлашнинг ўзиёқ кишида ширин ҳавас-қизиқиш ҳосил қилиши тасвирланган:

Она тилим десам, ифтихор дилда,
Уйғонади эзгу ҳислар муқаддас.
Навоий, Бобурлар сўзлаган тилда
Сўзлашмоқнинг ўзи ширин бир ҳавас.

Педагогнинг нутқ маданиятини эгаллашида она тилидан кейинги асосий ўринни бадий адабиёт эгаллайди. Уни муттасил ва мунтазам ўқиб бориш нотикнинг сўз бойлигини оширишига, тасвирли ифодаларни, бадий ибораларни кўпроқ эгаллаб олишига, халқ орасида кенг тарқалган адабий тил бойликларини териб, ўзлаштириб олишига катта ёрдам беради. Бадий адабиёт нотикни маиший турмуш, ижтимоий ҳаёт билан ўзи билганидан кўра чуқурроқ таништиради, фикрлаш миқёсини янада кенгайтиради, маданий савиясини оширади, мантиқий тафаккур салоҳиятини бойитади.

Бадий адабиётни мунтазам ўқиб борадиган халқ олдида тез-тез сўзга чиқиб турувчи педагог, раҳбар ўз нутқида бадий тасвирлардан ўринли фойдаланади, ҳаётдаги айрим воқеаларни, шахсларни бадий адабиёт қаҳрамонлари билан таққослаш имкониятига эга бўлади, натижада унинг нутқи жонли, ҳаётий, таъсирли бўлади.

Нотик қайси тилда сўзламоқчи бўлса, ўша тилни пухта, яъни мукамал, чуқур, атрофли ва аниқ билиши, билмаганларини ўрганиши зарур. Шарқда энг бой тил деб тан олинган ўзбек тилида сўз, атама, номлар ғоятда кўп. Буни ўзбек тилининг қарийб 250 босма табоқдан иборат икки жилдли изоҳли луғатидан ҳам билиш мумкин.

Ўзбек тили асрлар давомида ўзининг луғат таркибини узлуксиз бойитиб, фонетика, грамматика, стилистика, орфографиясини муттасил такомиллаштириб келаётган тилдир. Унда чуқур ва кенг маъноли, ранг-баранг синоним, омоним сўзлар мўл-кўл. Маърузасида улардан ўз ўрнида, моҳирона фойдалана олмайдиган педагогни гўё ёғ ичида яйрамаган буйракка ўхшатиш мумкин.

Педагог ўз она тилининг граматикаси ва лексикасини, орфографияси ва пунктуациясини синчиклаб ўрганиши зарур; чунки улар - нутқнинг пойдевори, товуш,

талаффуз, урғу, оҳанг, дикция, интонация, стилистика эса унинг устқуртмасини ташкил этади.

Ўрта Осиё донишмандлари ғоят ўринли таъкидлаганларидек, тил бойлиги ва нутқ маданияти барча даврларда ёнма-ён яшаб келган; нотиклик ўтмишдаги сингари ҳозир ҳам маънавий маданиятнинг энг ишончли таянчларидан биридир.

*Тил ва адабиёт ҳақида баъзи ўғитлар:*¹

1. Ҳар куни яхши бир асардан баланд овозда беш-ўн саҳифа ўқи. Шунда сўзлашиш ва гапириш истеъдодинг мукаммаллашади.

2. Дикқатингни тортган адабий фикр, гўзал фалсафий парчаларни ёд ол. Бунда сўз ва ифода хазинаси бойиб, хотиранг ҳам мустаҳкамланади.

3. Аввало она тилингда яхши сўзлаш ва ёзишни ўрган. Инсон учун энг фойдали нарса ўз она тилидир. Кишининг қадри тилининг ости ва сўзининг учида яшириндир. Уни сўз ва ёзув ташқарига олиб чиқади. Грамматика мақсад эмас, воситадир. Асосийси эса фикр бойлигидир.

4. Сўзларинг ва ёзувинг қисқа, очиқ ва маъноли бўлсин. Кўп сўзлама. Ўз ўрнида, маъноли сўзла. Қиймат ва таъсир кўп сўзда эмас, ўз ўрнида ва маъноли сўзлашдадир.

5. Тилингни тий ва билки, тил яраси, пичоқ ярасидан ёмонроқдир.

6. Ҳатто энг яқин ўртоғингга ҳам ёқимли ҳазил қил, ширин сўзли ва хатти-ҳаракатда назокатли бўл. Қўпол инсон қопоғон ит кабидир, унга ҳамма тош отади.

7. Ишингда ва сўзингда тўғри бўл. Ҳақ тўғриларнинг ёрдамчисидир.

8. Бекорга даъво ва қайсарлик қилма, ҳақиқатни изла ва сев. Ҳақиқатни севиш инсон учун севгиларнинг энг юксагидир.

9. Бирор мавзу ҳақида асар ёки мақола ёзмоқчи бўлсанг, олдин бу мавзу ҳақида сенгача ёзилган асарларни ўргангин, ёзилган ва айтилган нарсаларни такрорлаб, умринг исроф бўлмасин.

10. Доимо иш билан банд бўл ва кўп ўқи, ўрган. Чунки билимли инсон кучли бўлади.

2-мавзу: Нотиклик санъатининг моҳияти ва аҳамияти

Режа:

1. Тил ва нутқ бир-бирлари билан боғлиқ ҳодисадир.

2. Ўзбек тилидаги нутқий услублар ва уларнинг нутқ маданиятидаги ўрни.

3. Нутқ одобининг нутқ маданияти ривожига тутган ўрни.

Таянч иборалари: моддий ва техник билим, тил, нутқ, нутқий усуллар, нутқ одоби, нутқ маданияти.

1

Дунёнинг энг буюк ва илдизи чуқур миллатларидан биримиз. Тарихнинг энг қадимги даврларига бориб тақаладиган, шарафли бир ўтмишимиз бор. Аслида, бир-бирининг давоми бўлган турли империялар (салтанатлар) барпо қилган, кенг қитъалар ва ўлкаларга ҳоким бўлган халқимиз. Ана шу даврларда кўркам маданиятлар вужудга келди, тенгсиз моддий ва маънавий бойликларнинг соҳиби булдик.

Тарихдаги зафарларимиз ёки мағлубиятларимиз сабабларини диққат билан ўргансак, амин бўламиз-ки, қулни-қўлга бериб бирлашган чоғларимизда катта муваффақиятларга эришганмиз. Ўзаро ихтилофда бўлган чоғимизда эса нақадар заиф ҳолга тушиб, душман қаршисида мағлубиятнинг, ҳатто асирликнинг изтиробини тотганмиз. Шундай экан, бирлик ва баробарликни таъминлаш учун турли тадбирлар қўллаш, ўзаро нифоқ ва душманлик туғдирувчи ҳар хил ҳатти-ҳаракатлардан қочишимиз лозим.

Бирлик ва баробарликни таъминловчи асосий унсурлардан бири эса маданиятдир. Ана шу маданият билан йўғрилган, муштарак ишонч, тарих шуури, санъат, завқ ва идеалларга эга инсонлар, уюшган кучли жамиятни ташкил этади. Ғанимлар ҳам бирор

¹ Маҳмуд Асъад Жўшон. Қув ва ёзув малакаси. –Т.: Ноширлик ёғдуси, 200. 40-41 бетлар.

Ўлкани қўлга киритишни истасалар, у ерда ўзгача манфаат, ишонч ва идеалларга бўйсунувчи янги гуруҳлар ташкил этишга уринишади; уларни қўллаб-қувватлашади ва бир-бирига гиж-гижлашади. Шу тарзда бу жамият ичига нифоқ олиб киришга интилишади.

Демак эндиликда, ҳар бир инсон, моддий ва техник билим билан бирга ёнида маданиятнинг, яъни шакл ёнида ўзлик ва руҳнинг, модда ёнида маънонинг қийматини кўриши зарурдир. Бу гўзал ва юксак бир зийраклик ва ҳақиқий зиёиликнинг нишонасидир.

Бугунги кунда ўз маданияти ва маънавиятининг аҳамиятини етарлича ҳис қилмаган, миллий-маънавий бойликларини яхши сақлай олмаган ҳар қандай миллат ижтимоий-маънавий тангликлар ичида қолиб кетади. Зеро, миллий ва маънавий кадриятлар моддий ривожланишнинг ҳам тамал тошидир. Барча ривожланган мамлакатлар тараққиётнинг чўққисига ўз маданияти ва маънавий кадриятларига, фан ва технологияга аҳамият бергани туфайли эришганлар.

Миллий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири эса тилдир. Бир тилда сўзлашувчи, ягона адабий меросга эга инсонлар ўзларини бир ва тенг ҳис этадилар.

Тарихда бошқа миллатлар орасига қоришиб кетиб, уларнинг тилларида гаплашган, миллий ўзликларини йўқотган халқлар жуда кўп. Шунинг учун ҳам душманлар бирор миллатни парокандаликка туширмоқчи бўлсалар аввало унинг миллий тилини ғорат этишга киришган. Шу сабабли, тилимизни яхши ўрганишимиз, тўғри қўллашимиз, ҳимоя қилишимиз, парокандаликдан, тарқоқликдан асрашимиз керак.

Баъзида олий маълумотли, ўзларини зиёли ҳисоблайдиган кишиларнинг ҳам ёзув, имло, тил ва баён услубларида нуқсонлар кўрамыз. Демак, ўқувчиларимиз ўрта ва олий таълим асносида касб тармоғи қанақа бўлишидан қатъий назар, тилимиз ва адабиётимиз билан алоқани узмасликлари ва бу борада муайян таълим олишлари зарур. Мисол учун, менежмент муҳандисларини олинг, уларнинг касбий фаолиятларида умумий маданиятнинг, оғзаки ёки ёзма мулоқотнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Чунки улар расмий ёки хусусий муассасаларда, фабрикаларда, корхоналарда халқ билан, ишчи ва хизматчилар билан доимий алоқа ва ҳамкорлик қиладилар. Бу ҳол ёзув техникаси, мурожаат қилиш, муомала, инсоний муносабатларнинг қоидалари, инсонлар руҳиятини билиш, билимли, тажрибали ва севимли бўлишга эришиш заруратини келтириб чиқаради.

Бундан ташқари, касбий тажрибалар ёки бошқа мавзулардаги шахсий фикр ва қарашлар, изланишларни бошқаларга англата билиш учун, ҳар бир зиёли, матн ёзиш, мутолаа ва маъруза қилиш мажбуриятида қолиши мумкин. Бу ҳам яна тилни яхши билишни, кенг маданиятни, режали ёзиш санъатини, мулоқотда булиш нозикликларини билишни талаб қилади.

Ўз тилини яхши билиш, чет тилини ўрганиш пайида ҳам катта фойда беради. Зеро, ўз тилини яхши билмасдан, бошқа бир тилни ўзлаштириб бўлмайди ёки ўрганиш асносида катта қийинчиликларга дуч келинади. Чет тилининг олий таълим ва касбий фаолиятдаги аҳамияти эса ҳаммага маълумдир.

Кўриниб турибдики, масалага қайси жиҳатдан қаралмасин ўз тилимиз ва маданиятимизни яхши ўрганишнинг аҳамияти ва зарурати келиб чиқмоқда.

2

Маълумки¹, инсон камолоти ва билимининг баланд мартабаларидан бири чиройли гапириш, чиройли сўзлаш ҳисобланиб, бу хусусият ақл шуъласи, тафаккур чироғи ёруғидан баҳрамандликка, илм ва тажрибага асосланади. Шу маънода, юнон донишмандлари “Тил ҳар бир ақл соҳиби хазинасининг калитидир, унинг билим миқдори айтаётган сўзлари орқали аниқланади”, деб бежиз лутф қилмаганлар

Қадимги ривоятларда айтилишича, инсон ўз тузилиши хосияти билан ҳайвонлардан афзал бўлган. Сабаби, унга икки қулоқ, бир оғиз ҳадя этилган. Шунинг учун у бир марта

¹ Қутбиддинов А. “Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил...”. “Халқ сўзи”. 2009 йил 30 январь. 4 бет.

сўзламоғи ва икки ҳисса эшитмоғи керак. Зеро, эшитмоқ унга чексиз ҳикмат, маъни, турмуш ибратлари жавоҳирларига эгалик хусусиятини бахш этади. Бир марта сўзламоқ эса эшитганларининг мағзидан куртаклаган мушоҳадани, демакки, ақл элагидан ўгиб, пишиб етилган фикр ҳосилаларини англатади.

Бинобарин, сўзлашнинг ўзига хос қоидаларининг аввали равон фикрлаб, равон сўзлашни талаб этади. Шунингдек, бесабаб ва бемаврид сўзла-

Алишер Навоий таъкидлайдилар:

Донаву дур фин афсона бил,

Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

Жон бўлиб ул, руҳ анинг қолиби,

Ким танида руҳ анинг толиби.

Барча кўнгул дуржи аро гавҳар ул,

Барча оғиз ҳукқасида гавҳар ул.

Ўтган замонлар олиму фузалоларидан қолган ҳикоятларнинг бирида баён этилишича, шаҳаншоҳ Баҳромгўр бир дарахтнинг остида ўтирган эди. Ногоҳ бир қушнинг овози эшитилди. Баҳром бир ўқ билан бемаврид сўзловчи бу қушни тилка-пора қилди. Қушнинг тани мих мисол шохларга урилди, жони танидан оҳ тортиб тушди. У Деди “Қуш ҳам, инсон ҳам ўз тилини сақласа омон бўларкан”.

Агар Навоий таъкидида, ҳар бир дона сўз кадр-қиммати бекиёс, у денгиздаги дурдона каби, жон мисол руҳдан озикланиб, кўнгил хазинасидаги жавоҳирларга гавҳар бўлиб қўшилиши, шу сабаб уни авайлаб-асраб оғиз ҳукқасида маҳкам ушлаб туриш лозимлиги, зарур ҳамда фойдали, биров учун безарар бўлгандагина ташқарига чиқариш мумкинлиги англашилса, ҳикоятда бемаврид сўзлашнинг хунук оқибати уқтирилади.

Ажам файласуфлари демишлар: “Сўзни меъёри билан сўзлаган, ҳаёт қадрини тушунган, бутун куч ва қудратини илму камолотга йўналтирган киши ақлли кишидир”. Чунончи, Аҳмад Югнакий ҳам бу фикрга ҳамоҳанг тарзда куйидагича мулоҳазани битганлар: “Ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз кўп вайсаган тил шафқациз ёвдир. Оғиз ва тилнинг беагаи сўзидир, тўғри сўзла, тилингни беа”.

Шу ўринда “Маҳзан ал-улум” китобидан сўзлаш одоби хусусидаги бағоят мароқли намуналарни келтирсак, мақсадимизга етмоқлик баайни зинапоядай кўринур, наздимизда: “Сўзни кам ишлатинг, чунки лақмалик тентаклик нишонларидан биридир. Киши демоқчи бўлган нарсасини ақл тарозусида яхшилаб тортмагач, уни баён қилиши номақбулдир. Донолар “Кўп ўйла, сўнг сўйла” дейишган. Эҳтиёж пайдо бўлмасдан бир сўзни такрор гапирманг. Бирор киши бирор воқеани баён қилишга киришса, эшитувчининг бундан хабари бўлса-да, хабардорлигини ундан яширсин. Акс ҳолда, гапирувчи хижолат чекмоғи мумкин. Ўзга кишидан сўралган сўзга жавоб берманг. Агар савол кўпчиликка ташланса, мазкур савол жавобини айтишга қодир бўлсангиз ҳам, шошилманг.

Бирор киши жавоб берса, қониқарли чиқмаса ёки унга қўшимча қилишга тайёр бўлсангиз, изн сўраб оҳиста оғиз жуфтланг. Тадбирда, анжуманда, мажлизда, ўтиришда музокара ёки мунозарага дахли бўлмаган ҳолда аралашманг. Катталарга кинояли сўз айтманг. Тушунилиши мураккаб сўзни мисоллар воситасида ойдинлаштиринг. Мунозара доирасидан четга чиқманг. Ҳар бир кишига фаҳм даражасида сўзланг”.

Ҳа, сўз сўзлаш шунчаки лабларни очиб-ёпиб, тил учидаги товушларни улоқтириб ташлаш дегани эмас. У ҳақиқий инсонийлик санъатларидан бири, хуш хулқликнинг шакл-шубҳасиз бош матлабидир. Бундай хусусиятга сабр-тоқат, босиқлик, ички самимият, ақлий меҳнат орқали эришилади. Кошифий ҳазратлари нақл қиладилар: “Сендан тил одоби қандай бўлади, деб сўрасалар, шундай жавоб бер: яхши фикрни ифодалаш учун оғизни берк тутгин. Агар “Нималардан тилни тийиш даркор?” десалар, шундай дегин: биринчи - ёлғон гапиришдан, зеро, ёлғончилик одамнинг ўзига душмандир. Иккинчи - ваъдага хилоф равишда иш қилишдан, чунки бу иккиюзламачилиқдир. Учинчи - ғийбат ва бўҳтондан. Алҳол, бу фосиқлар ишидир. Тўртинчи - жанжалдан, хусуматдан, одамларнинг ранжишига сабаб бўладиган кулги ва масхаралашдан тилни тиймоқ лозим”.

“Тил югурги бошга, қўл югурги ошга”, дейди кексаларимиз. Инчунин, буни ҳар биримиз ўзимизга риоя учун қабул қилиб олсак, зинҳор ютқазмаймиз. Қолаверса, бу сўзлаш қоидаларини, унга оид мулоҳазаларни биз тўқиб чиқарганимиз йўқ. Уни бани башарнинг нозикфаҳм, суҳбати жаннатий вакиллари мерос қолдиришган. Биз эса улардан айримларини танлаб, эътиборингизга ҳавола қилдик, холос.

3

Нутқ маданияти ва нотикдик санъати тарихига мурожаат қилсак¹, бу маҳоратларда нотикнинг билим доираси ҳал этувчи омиллардан бири бўлганига ишонч ҳосил қиламиз. Ўз нутқи объектини яхши билган, унинг моҳиятини пухта англаган, мавзуини чуқур фаҳмлаган воизнинг нутқи муайян салмоққа ва муқаррар самарага эга бўлади. С.Иномхўжаев жуда ўринли таъкидлаганидек, “билим хазинасини очиб, элни баҳраманд этиш учун сўзлай олиш маҳорати бўлишлиги ҳам тақозо этилади”.

Нутқ, объектига тааллуқли нарса ёки ҳодисани чуқур, кенг, мукаммал билган педагоггина ўша нарса ёки ҳодисалар хусусида ишончли фикр юритиши мумкин. Билмаган нарса, жараён, ҳодиса ҳақида нотик қанчалик чиройли, оҳанрабо, жозибали сўзламасин, барибир, тингловчиларни алдаш, чалғитиш, қўйинини пуч ёнғоққа тўлдиришдан бошқа нарсага эришмайди. Педагогнинг сўзлари сермазмун, кенг маъноли, салмоқли бўлиши учун у ғоят бой билим соҳиби бўлиши шарт.

Қисқаси, ҳар бир педагогнинг олдига қўйиладиган асосий талаблардан бири унинг муайян мавзуни, ундаги масалани, ғояни, турлича қарашларни мумкин қадар илмий, мазмунан бой, хотирада яққол сакланиб қоладиган қилиб баён этишдан иборат.

Нутқ кудратли кучдир; чунки у ишонтиради, даъват қилади, ҳатто мажбур этади. Демак, педагогнинг, раҳбарнинг нутқ сўзлашдан мақсади тингловчиларни ишонтиришдир.

Педагог, олий ўқув юрти раҳбари нутқ сўзлаётганда мустаҳкам ишонч билан гапирса, сўзлар ҳам қуйилиб келаверади, тингловчиларни беихтиёр маҳлиё этади. Унинг фикри қанча теран бўлса, сўзлар ҳам шу қадар жарангдор, ишонарли бўлади. Чиройли гапиришдан кўра ўринли, ишонарли гапириш маъқулроқ. Низомий айтганидек, қалбдан чиққан сўз қалбга йўл солади. Юракдан булоқдек отилиб чиққан маънавият кучи эҳтирос билан қўшилса, педагогни нотикқа айлантиради. Билимдон нотик ўз фикрини қатъий ишонч билан, дангал айтади.

Агар педагог кишиларни ишонтириш ва қайта ишонтириш учун ҳақиқат, ростгўйлик қанчалик зарурлигини, ҳақиқатга эришиш гоҳо ғоят мушкуллигини ўзи ва бошқалар учун исботламоқчи бўлса, ҳақиқатгўй шоир Шухратнинг куйидаги байтини келтириши ўринли бўлади:

Ҳақиқат ўзи келмас, келтиради кишилар,

Иўлида бор қанча чўп-хас, қанча довол ошилар.

Нутқ сўзлаганда, маъруза ўқиётганда ортиқча сўзлар, кириш гаплар, писанданамо иборалар, шунингдек, гумонсираш, ишончсизлик, ҳадиксираш, эсанкираш, асабийлашиш, ғазабланишга асло йўл қўймаслик зарур.

Педагог, айниқса, маъруза қилаётган раҳбар ўз нутқи “қурук”, ишонарсиз, юзаки бўлмаслигини истаса, ўтмиш (тарих)дан, ҳозирги аҳволдан, илм-фан, амалиётдан ишонарли далиллар келтириши керак.

Маъруза “қурук”, далилсиз бўлмаслиги, балки ишончли, хотирада сақланадиган бўлиши учун унда рақамлардан, статистика маълумотларидан фойдаланиш лозим. Аммо уларни ишлата билмоқ зарур. Пухта ўйлаб танланган гаплар, ўз ўрнида келтирилган рақамлар тингловчиларда ўчмас таассурот қолдиради. Лекин оғзаки нутқда булар, айниқса, катта рақамлар меъеридан ортиқ ишлатилса, маърузани тинглаш, хотирада сақлаб қолиш қийинлашади. Маърузада, мабодо зарур бўлса, асосан умумлашма, фоизли, каррали, солиштирма рақамларни келтирган маъқул.

¹ Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т.: ДОНО-ХАМРО, 2002. 57-61 бетлар.

Нутқ маданиятида мантиқ фанининг қоида ва талабларига риоя қилиш ғоят муҳим. Мантиқсиз маъруза, колипсиз ғиштга ўхшайди.

Қайси бир педагог мантиқ фанидан беҳабар бўлса, яъни чала-ярим фикр юрица, юзаки ва қисқа ўйласа, нутқида изчиллик бўлмайди. Педагог учун сўз, тил, нутқ, гўё ҳунарманд кўлидаги моддий буюм, бастакор ушлаган соз, рассом ишлатадиган бўёқ, дирижёр бармоқларидаги таёқча сингари ғоят зарурий қуролдир. Фикр ва сўз, тафаккур ва тил мантиқан мувофиқ бўлиши шарт; баён этилмоқчи бўлган фикр, ғоя, педагогнинг кўрсатмаси, ва тавсияси уларни ифодалашга хизмат қиладиган сўзлар билан ўзаро уйғун, ҳамоҳанг, мутаносиб бўлиши талаб этилади. Акс ҳолда дили бошқа-ю, тили бошқа қабилидаги номувофиқлик, тескари мутаносиблик, ясамачилик рўй беради.

Педагогнинг, олий ўқув юрти раҳбарининг нутқида мантиқий урғунинг ҳам аҳамияти катта. У муайян жумладаги бирор сўз ёки иборани бўрттириб, уқтириб ифодалашга хизмат қилади. Ўзбек тилида мантиқий урғу одатда кесимдан олдинги сўз ёки иборага тушади. Масалан, Раис ғалла экилган майдонда бирор марта бўлмаган гапида мантиқий урғу бирор марта сўз бирикмасига тушиб, унинг иш фаолияти шу соҳада умуман амалга ошмаганлигини кўрсатади. Агар шу гапни Раис бирор марта ғалла экилган майдонда бўлмади шаклида ифодаласак, унда раиснинг иш фаолияти фақат шу майдонда амалга ошмаганлиги, бироқ бошқа жойда бажарилган бўлиши мумкинлиги англашилади.

Яна бир мисол. Педагог Биз учун Ватан муқаддасдир деса, мантиқий урғу Ватанга тушади ва биз учун фақат Ватан муқаддаслигини ёки энг муқаддас эканлигини билдиради. Мабодо, гапни Ватан биз учун муқаддасдир деб тузсак, мантиқий урғу “биз учун”га тушади ва фақат биз учун Ватан муқаддаслиги, аммо дунёда Ватанни муқаддас ҳисобламайдиган ватанфурушлар ҳам борлиги назарда тутилади. Ҳоким мажлисга келмади, деган гапда мантиқий урғу мажлисга сўзига тушади. Агар Мажлисга ҳоким келмади дейилса, бу урғу ҳоким сўзига тушади.

Педагог олдида қўйиладиган асосий, хат қилувчи талаблардан яна бири шуки, унинг маърузаси мазмунан бой, далиллари асосли, вазирлик, ҳокимлик тасдиқлаган, матбуотда эълон қилинган бўлиши шарт. Тахминий, бировдан ғайрирасмий мулоқотда эшитилган далил, мисол, рақамлар нутқни ишонарли қилмайди, тингловчида шубҳа туғдиради. Далил, мисол, рақамлар, узоқ вилоят, туман, корхона, муассасадан эмас, балки тингловчиларга яқин, иложи бўлса, уларга дахлдор объектдан, билим даргоҳидан келтирилгани маъқул. Рақамларни келтирганда шошмаслик керак, чунки айрим тингловчилар уларни ёзиб олишлари мумкин.

Педагогнинг нутқи ёрқин, жозибали, таъсирли, жарангдор, тасвир (образ)ли бўлиши лозим. Нутқда жонлантирувчи жиҳатлар бўлмаса, у қуруқ, бадҳазм, зерикарли бўлади. Нутқнинг мазмуни қанчалик бой, чуқур бўлса, унинг шакли ҳам шунчалик ранг-баранг бўлиши унга муносиб жило, сайқал берилиши, бадий бўёқлар билан жозибали қилиниши, тасвирлар билан бойитиши даркор. Бунинг учун ҳикматли сўзлардан, мақол, шеърини парчалардан, ўткир иборалар, тасвир, қиёс ва ўхшатишлардан кенг кўламда, бироқ меъёрида фойдаланишни тавсия этамиз. Булар нутқнинг безаги, кўрки, сайқалидир. Нотик, шу билан бирга, сатира, юмор, истиора, мажозлардан ўз ўрнида, бадий талаффуз билан, шоирона кўтаринки руҳда ишлаца, унинг нутқи тингловчини ўзига мафтун этади, гапи “ширали” бўлади, нутқи қиёмига етади, тасанно ва офаринларга сазовор бўлади.

Жозибадор, ҳаётини, педагоглар учун фойдали шеърлар ёзган истеъдодли шоирлардан бири наманганлик А.Жалил юқорида қайд этилган “Она тилим” шеърида ўзбекнинг мавжудлиги унинг она тилидек ўткир қуроли борлигига боғлиқ эканлигини, бу иккиси жон билан танадек бақамти эканлигини ва шу боис халқимизнинг толеи зиёдалигини қуйидаги тарзда моҳирона тараннум этган:

*Она тилим, сен бор экансан,
Биз ҳам бормиз ёруғ дунёда.
Сен биз билан жон ила тансан,
Шундан бизнинг толе зиёда.*

Бу мисраларда ҳар бир педагогни она тилимизга чексиз ҳурмат-эътибор билан қарашга, уни кўз қорачиғидек эъзозлашга даъват хислари жўш уриб турибди.

Нутқ оҳангининг таркибий қисмларидан бири бўлмиш нутқ суръаги ҳам товушнинг тез ёки секин оқимидан иборат бўлиб, нутқ маданиятида муҳим ўрин тутади. Нутқ ҳаддан зиёда тез ёки ҳаддан ташқари секин, суст бўлмаслиги, балки ўртача тезликда кечиши лозим. Тез гапириш нотик фикрини яхши тушуниб, эслаб қолишни, хотирада сақлашни қийинлаштиради, талабаларнинг ёзиб олишларига имкон бермайди. Секин, суст гапирганда эса тингловчилар мудраб, пинакка кетиб қоладилар. Нутқни бошдан охиригача бир хил оҳангда сўзлаш ҳам тингловчиларни зериктиради.

Хулоса шуки, маъруза илмий, ишонарли, мантиқан изчил, мазмунан бой, шаклан ранг-баранг бўлсагина, унга қўйиладиган энг асосий талабга жавоб бера олади.

Педагог нутқига қўйиладиган талаблардан бири шуки, нутқ матни бадиий жиҳатдан пухта, тили адабий, сўзлари жарангдор, жумлалари ёқимли, гаплари лўнда, лекин мазмуни чуқур, сўзлар кам-у, маъно теран бўлиши керак.

Бироқ юқоридаги талабдан маърузада жозибадор сўзлар, дабдабали, тумтароқ гаплар албатта бўлиши зарур деган эмас, балки, аксинча, ўринсиз бўлса, зарарли деган хулоса келиб чиқади. Бунинг ўрнига ҳар бир фикр, ғоя, назария, караш, дастурни бадиий, хистуйғуга таъсир этувчи шаклда эҳтирос билан баён этишни тавсия қиламиз.

Педагог ўз талабаларини қизиқтириш, уларга бадиий озик бериш учун ўткир ибора, мақол, рубоий, ҳикматли сўз, ифодали тавсифлардан зеб берувчи воситалар сифатида фойдалансин.

3-мавзу: Нотиклик санъати ва нутқ маданияти тарихи

Режа:

1. Шарқда нотиклик санъати.
2. Ғарбда нотиклик санъати.
3. Марказий Осиё нотиклик санъати намоёндалари.

Таянч иборалари: воиз, воизлик, нотиклик, шарқ ва ғарб нотиклиги, нотиклик санъати.

1

Воиз (араб.) - жамоат олдида нутқ сўзловчи, воизлик билан шуғулланувчи киши, профессионал нотик. Воизлар чуқур билим, юксак маданият ва махсус ижрочилик салоҳияти (чиройли ва таъсирчан овози, аниқ ва равшан талаффуз, ўз замонаси учун етакчи тилларни мукамал билиш ва бошқа) га эга бўлган. Мусулмон шарқининг йирик олимлари, дин арбоби, адиб ва бошқалар кўпинча етук воизлар ҳам бўлганлар. Хожа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Муин Воиз Ҳиравий, Баҳоуддин Валад, Жалолиддин Румий, XX-асрда муфти Зиёвуддинхон Эшон Бобоҳон ўғли ва бошқалар сўз қудрати ва жозибали нутқ санъати билан ўз замонасининг машҳур воизлари бўлганлар.

XV-XVI асрларда яшаган Қози Ўшй “Дунёда юмшамайдиган кўнгил, очилмайдиган қулф бўлмайди; мен уларнинг кўнгил қулфини сухандонлик калити билан очиб, юмшатаман”, деб ёзган экан.

Марказий Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, нутқ маданияти ва нотиклик санъати ўз-ўзидан бирданига вужудга келган эмас¹. Унинг чуқур тарихий илдишлари ва ғоявий манбапари мавжуд бўлиб, қадимда воизлик санъатига катта эътибор берилган, унинг кўплаб истеъдодли намоёндалари ибрат кўрсатиб, бой мерос қолдириб кетганлар.

“Ваъз” сўзи арабча панд-насихат деган маъноларни англатади; “воиз” сўзи эса ваъз айтувчи, нутқ сўзловчи шахс маъносини билдиради. Воизлик санъати тингловчининг,

¹ Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т.: ДОНО-ХАМРО, 2002. 8-11 бетлар.

жамоанинг онгига, ҳис-туйғусига таъсир этиш маҳорати бўлиб, ҳозирги вақтда у нотиклик санъати деб юритилмоқда.

Қадимги Шарқда (IX асргача) воизлик вазифасини шоҳлар, халифалар бажарганлар. Улар жума кунлари, ҳайит ва бошқа байрамларда жамоани йиғиб, давлат сиёсати, фуқароларнинг мажбурият ва бурчлари (жумладан, итоаткорлик, қонунларга риоя қилиш), бошқа мамлакатлардаги вазият, душманларнинг кирдикорлари, мудофаа масалалари ҳақида ва бошқа мавзуларда ваъз айтганлар.

IX асрдан бошлаб давлат ҳукмдорлари бу тадбирни ўз ихтиёрларидаги махсус сўз усталарига юклаб, уларни воизлар деб атай бошлаганлар. “Воиз” сўзи ҳатто уларнинг исми-шарифларига қўшиб айтилган ва ёзилган.

Марказий Осиё воизлик санъати хазинасига даставвал Баҳовуддин Валад (XII аср), Жалолиддин Румий (XIII аср), Ҳусайн Кошифий, Муин воиз (XV аср) каби сўз усталари ғоят бой ҳисса қўшганлар.

XII асрдан бошлаб воизлик санъати назарияси ва амалиётини талқин ва тавсиф этадиган кўплаб илмий, тарихий, услубий рисоалар ёзилган. Булар қаторига Муҳаммад Рафиқ Воизнинг

Воиз Казвинийнинг “Зилолу мақол”, Воиз Ширвонийнинг “Аҳсан ул-аҳодис”, Муҳаммад Воизнинг “Ҳидоят ул-тақим”, Қурайш Саидийнинг “Анис ул-воизин”. Воиз Самарқандийнинг “Равозат ул-воизин”, Қози Ўшийнинг “Мифтоқ ул-нажжих”, Воиз Кошифийнинг “Даҳ мажлис”, “Маҳзан ул-иншо” каби асарлари киради. Шунингдек, тарихчи, шоир, муҳаддисларнинг асарларида ҳам воизлик санъатига алоқадор баъзи фикрлар баён этилган. Чунончи, тарихнавис Али Яздийнинг “Зафарномаси”да, Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Мантиқ ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Хамса”, “Чор девон”, асарларида; Зайнуддин Восифийнинг (XV аср) “Бадое ул-вақое”; Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” рисоласида атоқли воизларнинг маҳорати, истеъдоди, ваъзхонлик услублари ҳақида мулоҳазалар юритилган. Мавлоно Навоий воизлар “минбар устида девонавор” қиёфада ҳамда оташнафас ҳарорат ва ҳис-туйғу шижоати билан нутқларини меъёрига етказганликларини қайд этган.

Тарихчиларнинг шохидлик беришларича, соҳибқирон Амир Темур, Мир Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Мирзо Улуғбек каби давлат арбоблари воизлик санъатини пухта эгаллаганлар ва фаолиятларида ундан моҳирона фойдаланганлар.

Воизлик санъати асосан уч шаклда бўлган: дабирлик, хатиблик, музаккирлик. Булардан биринчиси - давлат мақомидаги ёзишмаларни ёзма баён этиш ва қироат билан ўқиб бериш, иккинчиси - жума кунлари пешин намози олдидан хутба ўқиш, учинчиси - жума кунларидаги, ҳайит ва бошқа тантанали кунлардаги анжуманларда хатибдан кейин диний, ахлоқий, ҳуқуқий масалаларни шарҳлаб беришдан иборат бўлган. Кейинчалик, буларга республикамизда кенг тарқалган амри маъруфлар ҳам қўшилган.

Эндиликда уларни асосан имом-хатиб, имом-ноиблар, гоҳо мударрислар ўтказаётирлар. Умуман, воизлик санъатига диний таълимот соҳиблари ҳамиша катта эътибор билан қараганлар ва бу анъана ҳозир ҳам давом этмоқда.

Воизлик санъати тингловчиларнинг, воизларнинг ижтимоий-сиёсий мавқе ва лавозимларини ҳамда бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳам ажратилган ва уч хил номланган:

биринчиси - юқори табақа аъёнлари ва зодагонлари учун мўлжалланган бўлиб, султониёт;

иккинчиси - жангоҳлар иштирокчилари учун мўлжалланган бўлиб, жиҳодия;

учинчиси - оддий фуқаролар учун мўлжалланган бўлиб, ғарибона деб юритилган.

Султониётда - ҳукмдорлар шаънига ҳамду санолар айтилган, улар кўкларга кўтариб мақталган, яъни шахсга сиғиниш, ҳушомадгўйлик, лаганбардорлик ўз ифодасини топган.

Жиҳодия - жанговарлик, яловбардорлик, ботирлик, қаҳрамонлик, жасурлик, фидойилик, ватанпарварлик улуғланган, барча жиҳодга (муқаддас урушга) чақирилган.

Ғарибонада эса - меҳнат аҳлини итоаткорликка, ювошликка чақириш кабилар ифодаланган. Ҳар бирининг ёзилиш, ўқитиш, шунингдек, ваъз этилиш шартлари, усули, оҳанги ҳам ҳар хил бўлган.

Ўрта аср воизлик санъатида ҳар бир сўз, тушунча, оҳангнинг таъсирчанлигига эришиш, муайян бир фикр, мулоҳаза, ҳукм, ғоя, мафкура ва хулосани ўз тингловчиларига етказиш мақсадида суҳандонлик (риторика) фани ўқитилган. Ҳозир ҳам мадрасаларда бу фан ўқитилмоқда. Бу давр воизлик санъатида жарангдорлик, фармонбардорлик оҳанги етакчи бўлган. Шу туфайли улар ижтимоий салмоқ, сиёсий қудрат касб этган, бадиий сайқал топган.

Воизлик ҳам, бошқа тарихий омиллар каби, ижтимоий-сиёсий хусусиятга эга бўлган. Одамлар золим ва мазлум, ҳукмрон ва тобе, бой ва камбағал табақаларга, диний ва дунёвий дунёқараш соҳибларига бўлинган жамиятда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Воизлар ўз нутқларини бадиий жиҳатдан юксак, жозибали, барча тингловчиларга етиб борадиган қилишга интилиш билан бирга, муайян ижтимоий табақаларнинг манфаатларига ҳам мослар эдилар. Натижада ваъзлар таъсирчан мафкуравий қуролга айланар, мавжуд ижтимоий тузумни муқаддас деб тушунган, ҳукмдорни яратувчининг ердага сояси, пайғамбарнинг ноиби деб тасаввур этган тингловчилар бу воизларни қизиқиб тинглар, авом халқ воизга итоатгўйлик билан эргашар эди.

Дин мафкура ва таълимот сифатида танҳо ҳукмрон бўлган ўрта асрларда аксарият воизларнинг ваъзлари диний қобикқа ўралган, диний таълимий мазмун ва шаклда баён қилинган эди. Бундай ҳол эса илғор фикрли, тараққийпарвар, ҳақиқатгўй зиёлиларда, олим, шоир, ёзувчи ва муаллимларда эътироз туғдирарди. Улар бундай мутаассиб тарғиботчиларга қарши чиқар, уларни фош этиб, ҳақиқатни халқ оммасига, эл-юртга етказишга ҳаракат қилар эдилар.

Одамлар қадим замонлардан буён нутқи кўркам ва кескир кишиларни кадрлаб келганлар. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот, услублар ва услубият ҳақидаги илм ўзининг узоқ ўтмишига эга. У таълимот сифатида қадимги Рим ва Афинада шаклланган бўлса-да, унга қадар Миср, Ассирия, Вавилон ва Ҳиндистон мамлакатларида пайдо бўлганлиги нотиклик санъати тажрибасидан маълум.

Милоддан аввалги 2-асрнинг 60-йилларида Грецияда риторика мактаблари вужудга келди. Милодий 1-асрларда қизлар учун грамматика мактаблари ташкил тоган. Риторика мактабларида 13-19 ёшдаш болалар ўқитилган. Бу мактаблар асосан, нотиклик санъатини ўргатар эди. Мактаб ҳуқуқ, фалсафа, тарих, шеъриятдан таълим берилар эди. 2-асрдан ҳуқуқшунослик гуруҳлари ташкил топди. Император Марк Аврелий даврида (2-аср) Афинада олий мактаблар ташкил этилди. Бндай мактаблар кейинчалик Римнинг ғарбий вилоятларида ҳам вужудга келди. Республика даврида таълим хусусий тарзда олиб борилди, 362 йилдан бошлаб ўқитувчиларни император тасдиқлади.

Риторика (юнонча - нотиклик) - нотиклик санъати; кенг маънода умуман бадиий наср ҳақидаги фан. Милоддан аввалги 5-4-асрларда Юнонистонда юзага келиб, мил. ав. 3-2-асрларда тизимли фан шаклини олган. Мил. ав. 1-асрда Римда тарқалган. 5 қисмдан иборат бўлган: материални топиш, жойлаштириш, сўз билан ифодалаш (3 услуб: юқори, ўрта, пастки) нотикликнинг 3 воситаси: сўз танлаш, сўзларни бириктириш ва услубий фигуралар танлаш), ёдлаш, талаффуз. Қадимги даврларда (Цицерон, Квинтилион) услуби ишлаб чиқилган, ўрта асрларда (Россияда Ломоносов ижодида) ривожлантирилиб) 9-асрларда адабиёт натариясига кўшилиб кетди. Кейинчалик риторика термини дабдабали, қуруқ сафсатани англаган.

Воизлик санъати - жамоат олдида нутқ сўзлаш, нотиклик санъати; илмий-сиёсий маъруза, баҳс, мунозара, тарғибот ва ташвиқотнинг асосий воситаси сифатида кенг ижтимоий мавқега эга бўлган санъат. Юнонистонда воизлик риторика дейилган.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти билан шуғулланиш ўзига хос мавқега эгадир¹. Машҳур турколог Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида илгари сурилган ғоялар бу масаланинг жуда қадимдан ўртага қўйиб келинганлигидан гувоҳлик беради. У даврларда шартли равишда нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлғончилик, тилёғламаликни қоралаш ва бошқалар ҳақида гап боради.

Билакнинг эмас, билимнинг, тиғнинг эмас, сўзнинг кўчига, асрлардан буён тажрибадан ўтиб келган қудратига ишониб иш юритиш кераклигини ўз вақтида ва чуқур англаган - улуғ бобоколониимиз Амир Темур бу ҳақда шундай хулосага келган: “Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг отлик аскар қила олмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан...”! Буюк жаҳонгир ўзининг бу фикрига бутун умрида қатъий амал қилган ва ҳатто ғанимни ҳам аввало ширин сўз, мулоҳазали фикр билан ўзига ром этишга уринган. Бу борада шу даражага бориб етганки, унга қарши қилич қайраган, ҳатто бошини олиш учун фурсат пойлаганлардан ҳам тиғ орқали ўч олишга шошилмаган - қиличдан ҳам ўткирроқ сўз орқали изза қилган, оёғига тиз чўктирган оилар кўп бўлган.

Сўз масъулиятини чуқур англаган улуғ саркарда ўз тузуқларида кишиларнинг мартаба ва лавозимларига, ҳар ер ва ҳар эл табиатига қараб, шунингдек, ҳар доим меъёрни сақлаган ҳолда муомала қилиш лозимлигини таъкидлаб қуйидагиларни битади: “Доно вазир шулдирки, ўз ўрнига қараб гоҳ қаттиққўллик, гоҳида эса мулойимлик билан иш юритади. Бундай вазир ортиқча қаттиққўллик ҳам қилмайди, кўп мулойимлик билан юмшаб ҳам кетмайди. Агар кам мулойимлик қилса, дунёталаб, таъмагир одамлар уни ютиб юборадилар. Агар ортиқча қаттиққўллик ишлаца, ундан қочади ва унга бошқа мурожаат қилмайдилар...”.

Нутқ маданияти ҳақида сўз кетганда улуғ ўзбек мутафаккири Алишер Навоийнинг номи алоҳида ҳурмат билан тилга олинади. Улуғ шоир ўз даврида нотиклик санъатини юксак даражага кўтаради ва нутқ маданиятига эришишнинг қатор шартларини таъкидлаб кўрсатади.

Сўзнинг тарбиявий қудратидан баҳраманд бўлишнинг, нутқ маданиятига эришишнинг биринчи шarti тинглашдир, дейди улуғ шоир ва кишиларни мана шундай хусусият эгаси бўлишга чақиради.

Киши айбинг деса, дам урмагилким ул эрур кўзгу

Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму?

Яъни суҳбатдошинг айбингни айца дарров ўзнгни оқлашга - дам уришга ошиқмагин-ки, у сенинг борингни кўрсатадиган кўзгуга ўхшайди. Дам ўрганинда, гап қайтарганинда эса кўзгу хира тортади - камчилигингни бошқа кўрсатмай қўяди.

Нутқ маданиятига эришишнинг иккинчи шarti - оғзига келган ҳар қандай сўзни ўйламай демасликдир:

Оғзига келганни демак нодоннинг иши,

Олдига келганни емак ҳайвоннинг иши.

Алишер Навоий нутқ маданиятига эришишнинг навбатдаги шarti қисқалик ва равшанлик деб билади. Бу жиҳатдан унинг “Маҳбубул қулуб”идаги 57-60-Танбеҳлари ўринлидир: “Кўп гапирувчи, кўп егувчи - дўзах тўрига ошиқиб кетувчи. Сўзламокқа берилган, емоққа кул бўлган одам билим шарофатидан маҳрум бўлади.

Нотикликда Навоий қолдирган сабоқлардан яна бири рост сўзни айтиш, чин сўзни айтолмаган тақдирда ёлғон гўзлашдан тийилишдир:

Неча зарурат аро қолғон чоғи,

Чин демас эрсанг, дема ёлғон доғи.

Навоий ўз асарларида кишиларни нотикликда тўти билан шорик (майна)нинг фарқига етишга чақиради:

¹ Маданиятшунослик. –Фарғона: Фарғона, 1997. 120-123 бетлар.

Тўтию шорик агар нотикдурур,
Ҳар бирига ўзга бир мантик дурур.

Умуман олганда, Навоийнинг фикрича, инсоннинг камтарлиги унинг сўзи орқали аён бўлажак. Буни шоир бир неча образлар ёрдамида исботлайди: “Бир” ғунча онизлик, санами нўшлаб, ғоят чиройли, лаъл лаблари кишини маст ва бодапараст қилгудек. Аммо у суҳбатда хомуш ўлтирса, ундан яхши сўз чиқмаса, суратда қанчалик ой каби гўзал бўлмасин “сурати девор ҳамон, ул ҳамон” бўлиб қолаверади.

Бошқа маҳбуба гарчи қамар рашкини келтирувчи чиройга эга бўлмаса ҳам, киприклари саф тортмаган, ўзи ғамздор кўринмаса ҳам тақаллум пайтида аччиқ сўзга ширии жавоб қайтарса, дашном билан ақлни маст қила олса, у барчани ўзига мафтун эта олади.

Улуғ мутафаккир булардан ташқари нутқ маданияти назарияси билан ҳам жиддий шуғулланган. Жумладан, “Маҳбубул-қулуб” асарининг 24-боби воизликка, нотиклик санъатига бағишланган. “Муҳокаматул луғатайн” ва “Мажолисун нафоис” асарлари эса бевосита тилшунослик на назарияси масалаларини ҳал қилишга ўзбек тилининг бошқа тиллар ўртасида тутган ўрнини белгилаб беришга ҳамда ўзбек нутқи маданиятини ўрганишга қаратилган.

Хуллас, нутқ маданияти билан шуғулланиш, гарчи у бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда чуқур илмий-назарий характерда бўлмаса ҳам, ўзбек халқи маданий тараққиётининг барча даврларида - ўртага қўйиб келинган. Аммо шуни алоҳида эътироф этиш лозимки, нутқ маданиятини юксак поғонага кўтариш, уни янада ривожлантириш масаласи ҳеч қачон ҳозиргидек кескин қилиб қўйилмаган. Масаланинг бундай қўйилиши давр талаби, ижтимоий тараққиёт талабидир. Нутқ маданиятини юксак даражада эгаллаш ва унга қатъий амал қилиш эса кишининг исонийлик бурчидир.

4-мавзу: Нотиклик ва нутқ одоби

Режа:

- 1.Нотиклик ва нотиклик санъати тушунчаси.
- 2.Нотиклик одоби.

Таянч иборалари: нотиклик техникаси, нотик мимикаси, нотиклик санъати, нотик одоби..

1

1. Ўрнингиздан туриб гапиришга тўғри келганда баъзан ўзингизни шунчалик сиқилган,, шошиб қолган ҳис этасиз, мутлақо равшан фикр юритолмай, нима демоқчи бўлганингиз ҳам эсингиздан чиқиб кетади.

2. Илк бор сўзга чиққанда нотик шунчалик ҳаяжонга тушади-ки, калласида бирор нарса қолмагандай туюлади.

3.Баъзи одамлар бемалол ўтириб олиб ёнидаги суҳбатдошга ўзи билган мавзуда соатлаб сўзлаб бера олади. Агар кўпчилик олдида шу мавзуда гапиришга тўғри келса, у шу қадар қарахт бўлиб қоладики, юраги дукуллаб уриб, тез-тез тўхтагандай бўлиб, барча фикрлари калласидан бирдан учиб кетгандай туюлади.

4.Баъзилар эса, уялиб, хижолат ичида, тингловчилар қаршисида кўрққанидан тили айланмай қоладиган ҳолат содир бўлади.

5.Машҳур нотиклар ҳам даставвал ҳисобсиз кўрқув ва тортинчоқликнинг азобини тортишганлар. Одам гапириш пайтида содир бўладиган ваҳималардан кўрқмаслиги керак.

6.Нотик биринчи марта сўзга чиққанда кўз олди қоронғилашиб тиззада қалтираш, дағ-дағ титраш ҳолати содир бўлиши ҳам мумкин.

7.Баъзи нотикларда (биринчи марта) минбарга чиққан заҳоти, гўё оғзига латта тикилгандай ҳис этиш, томир уриши тезлашиб, ҳансираш ҳолати кечади.

8.Биринчи бор сўзга чиққан нотикда, дастлаб бирор сўзни ҳам айтолмасдан, тили танглайига ёпишиб қолгандай куйга тушиши ҳам мумкин.

9.Баъзи нотикдарда муҳитга мослашиш огир ўтиши мумкин. Унинг овозида кескин ўзгариш ёки ёқимсиз овоз билан қулоқни тешгудай гагшриши ёки овозида қалтираш сезилиши ҳам мумкин. Бир неча дақиқадан сўнг дадиллик, жўшқинлик, самимийлик, фикрни жамлаш, ўзини ўнглаб олиб чиройли нутқ сўзлаши мумкин.

НОТИҚДАГИ ХОҲИШ-ИСТАКЛАР

1.Нотик кўпчилик ҳузурига чиқиб, ўзига ишонч ҳосил қилган ҳолатда хотиржам фикр юритишни жудаям истайди.

2.Агар нотик бир неча машғулотларни яхши тайёргарлик билан ўтказа олса, унда ҳадиксираш камаяди. Ўзига нисбатан ишонч ортади. У машғулотларни икки ой узлуксиз давом эттирса, нотик сифатида намоён бўла бошлайди.

3. Нотикликни эгаллашни истаган ҳар қандай одам ўзида, бекиниб ётган истеъдоднинг қобилият кўзини очиши қийин кечмайди, Фақат унда жуда кучли хоҳиш-истак бўлса бас.

ТОРТИНЧОҚЛИК ВА ВАҲИМАЛАРНИ ЕНГИШ ЙЎЛЛАРИ

1.Одам ўтирганда фикрлаганидек, тингловчилар қаршисида тик туриб фикрлашдан тўхтамасдан гапира олиши мумкин. Агар у ўзини тута олса, яхшироқ фикр юрита олиши ҳеч гап эмас. Бундай одамга тингловчиларнинг иштироки ундовчи вазифани бажаради, улар илҳомлантиради, фикрни равшанлаштиради.

2.Ўзини тутиб олган нотикда фикрлар, далиллар, ғоялар эсига кела бошлайди. Аудитория илҳомни чақиради. Олдин хаёлида бўлмаган фикр, ғоя, далиллар кўз олдида қанот қоқа бошлайди. Уларни тутиб олиб, баён қилиш керак, холос. Астойдил қилинган машқ ана шундай ютуққа олиб келади.

3.Сидқидилдан иш ва амалиётни қалбдан ҳис этган нотик тингловчилар қаршисида содир бўладиган кўрқувдан халос бўлиб, ўзига ишонч ва марданаворлик сезади.

4.Баъзи нотиклар кучли ҳаяжондан қутилиш учун, қўлларини мушт қилиб ёки минбарни, стол-стулни қаттиқ ушлаб, ўзини ўнглаб олиши ҳам мумкин.

5.Баъзи нотикларга сўзлаш навбати келганда, аввалига саросимага тушиш кайфияти содир бўлади, гапира бошлагач, бир неча сонияда бу ҳолат барҳам топади.

6.Омма олдида нутқ сўзлаш нотикда ҳамиша масъулиятли кечади. Бу баъзан кескин, баъзан ҳаяжон, баъзан руҳий ҳолат билан боғлиқ. "Яхши нутқ ҳаяжон билан йўғрилган бўлиши керак" - дейди Цицерон. Машҳур актёр Шукур Бурхонов билан ишлаган режиссёрларнинг кузатишларига қараганда, репетеция пайтида режиссёрларни анча қийин аҳволда қолдирар экан. Шукур Бурхонов "матор" сўзини эшитиши билан бутунлай бошқа қиёфага кириб, режиссёрларни ҳайратга соларкан. Бутун вужуди билан асар қаҳрамонига айланар экан.

7 Агар нотикда интилиш сушт бўлса, нотикликни эгаллаш ҳам сушт кечади. Агар шу санъатни эгаллашга иштиёқингиз баланд бўлиб, хатти-ҳаракатингиз жўшқин бўлса, албатта, тез муваффақиятга эришиш қийин кечмайди. Бунинг учун кучли кўтаринкилик билан мустақил билим олишдан чекинмаслик жуда зарур. Бу ҳолат нотикда ҳар қандай аудиторияда янада ишончли тарзда сўзлаш қобилиятини шакллантириши турган гап.

Кайковус "Қобуснома"да: "Нутқни жуда яхши ва санъаткорона ўрганиб ол, доимо гапга чечан бўлишга ҳаракат қил. Нутқи ширин кишининг меҳрибон кишилари ҳам кўп бўлади", дея уқтириши бежиз эмас.

Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов ўз нутқида "Ўз фикрини мутлақо мустақил ада тилида равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун оқлаш ҳам, тушуниш ҳам қийин", деган эди. Мадомики, шундай экан, ўз она тилимизда чиройли гапириш ҳар биримизнинг асосий вазифамиз эканлигини унутмайли.

Чонси М.Депью: "Инсон эгаллаши мумкин бўлган қобилиятлар ичида уни қисқа фурсатда мартабага эриштирувчи ва машҳур этувчи омил, бу чиройли сўзлашдан бошқа қобилият эмас", деган эди; Филипп Армон эса "Мен таниқли капиталист бўлгандан кўра таниқли нотик бўлишни афзал кўрардим", дея фикр билдиради.

НОТИҚҚА 39 МАСЛАХАТ¹

1.Нотик аудиторияга чиқишдан олдин нима ҳақида гапириши лозимлигини ўйлаб, пиштиб олмаса, режалаштирмаса омма алдида ўзини дадил тута олмайди.

2.Нотикда тингловчилар олдида саросимага тушиш ҳолати содир бўлса, ундан қутилиш учун столни у ёқ бу ёққа суриши, кўлига ручкани олиши, доскага ниманидир ёзиши, дераза ёки эшикни очиб ёпиши, китоб ёки варақларни саранжом этишга бўлган ҳаракатлар, оёқ панжаларини ғижимлаши саросимадан чиқишга ёрдам беради.

3.Нутқ сўзлашда дадиллик муҳим ўрин тутаети. Нотик шундай ҳаракат қилиши лозимки, тингловчилар унй дадил деб қарашсин. Албатта, бунинг учун мавзуни яхши эгаллаш муҳим. Агар мавзуни чуқур билмаса, барча ҳаракатлар фойда бермайди. Мавзуни яхши эгаллаш эса, кўркув хуружидан нотикни асрайди ва мардлик шижоатини юзага келтиради. Мавзуни яхши эгаллаган нотик, минбарга чиқишдан олдин чуқур нафас олиб дадил гапира олади. Чуқур олинган нафас ҳаяжонланишни тўхтатади.

4.Нутққа тайёргарлик кўриш қоғозга ёзиш, уни ёд олиш, ёдданган ҳодатда тасаввур этиш эмас, бу - ўйлаш, фикрларни каллада обдон пиширмак, эслаб қолиш, уни саралаш, силлиқлаш, тартиб билан мавзуга хос тарзда тизиб чиқишдир.

5.Нотик шоир ва ёзувчи каби синчков бўлиши керак. Масалан, Мақсуд Шайхзода "Тошкентнома" достонини ёзишда фикр келганда, "Казбек" папириси кутисининг четларига ёзиб юрган. Ўткир Ҳошимовнинг "Дафтар хошиясидаги битикдар (ёзувлар)"и ҳам шундай синчковлик самарасидир. Нотик ҳам ўзида бирор савол туғилса, уни ён дафтаридами, ёки чўтагидаги бир қоғозгами ёзиб юради-да бирор папкага солиб кўяди. Бундан ташқари, кимдандир бирор янги гап ёки сўзни эшитиб қолса уни ҳам ёзиб кўяди. Саволларига жавоб ҳам баъзида кўча-кўйдан топидади, Қисқача қилиб айтганда, одамларнинг гап сўздаридадан ўзига керакли дурларни йиғиб юради. Бу йиллаб, ҳатто ундан ҳам кўп вақтда йиғилган ёзувли қоғозБарчадари вақти келиб, нутққа тайёрланиш пайтида ёйилиб, сараланиб, уларга нимадир кўшиб, ниманидир олиб мавзуга мос фикрларни халқона фикр билан бойитади. Эркин Воҳидов сўзлари билан айтганда:

Эл устозим, мен эса толиб,
Сўз дурларни термоқдир ишим.
Одамларнинг ўзидан олиб,
Одамларга бермоқдир ишим.

6.Ваъзга! тайёрланишда тайёр материални бирор жойдан кўчириб олиб, уни ёдлаш ва маъруза қилиш билан иш битмайди. Ваъзга тайёрланиш учун шахсий фикр-мулоҳазаларни тартибга солиб, уларни ҳам саралаб тингловчиларга етказиш муҳим. Нотик ўз фикр-мулоҳазаларини шахсий мисоллар билан бойитиб борсагина ютуққа эришадй.

Нотик мавзу ҳақида кўп фактларни билиши мумкин, бироқ уларга тартиб бермаса ваъз муваффақиятли чиқмайди. Нима ҳақида гапиришни аудиторияга киришдан олдин, кичик бўлса-да режалацгириш жуда муҳим. Агар шундай йўл тугилмаса, нотикнинг гаплари айқаш-уйқаш бўлиб кетади, ҳатто ўзини йўқотиб, терлаб, тез-тез сув ичиши ҳам мумкин. Бундай ҳолат Содир бўлса, ҳатто тингловчилар ҳам қийналиб, нотикқа раҳмлари келади. Маърузада кириш ва хотимамукамал бўлиши, нутқдатозалик фактлар аниқлиги, фикр лўндалиги, ортиқча сўзлар бўлмаслиги, талаффуз тиниқлиги муҳим ўрин тутаети. Нутқ ҳис-ҳаяжонсиз, ланж тарзда бепарволик билан ўқилса, тингловчиларда кучли таассурот уйғотолмайди. Нутқ чуқур ҳиссиёт билан, кўтаринки руҳда, чуқур самимият бидан ижро этилса, нур усгига аъло нур бўлади. Қисқаси, нотикўз фикрларини ўзи бошқара олиши керак.

Нотик нимани гапйрйши ҳақида эмас, балки қандай гапириши кераклиги тўғрисида бошқалардан масдаҳат олгани маъқул. Яъни батафсил баён этиш сирларини яхши ўзлаштирган бўлиши жуда муҳим. Баён этиш сирлари эса, нутқнинг равон, ўткир, ишончли бўлишини таъминлайди.

¹ Бекмирзаев Н. Нотик, нутқ, хулқ. –Т.: Ноширлик ёғдуси, 2011. 9-28 бетлар. +998909545547 Норкул

7. Бу санъатни ўрганишнинг яна бир усули маърузага тайёр- гарлик кўриш асносида видео дискга ўзини ёзиб олган нотик, ўзини-ўзи кўриб, эшица янада яхши самара беради. Албатга, бу бироз вақтни олиши мумкин, лекин бундан эринмаслик керак. Бу маслаҳат бошловчи нотиклардан ўзларини шакллантириш жараёнида узлуксиз бир-икки ой шундай машқни талаб қилади. Ўзини тутиб олган нотиклар ҳам жиддий давраларда, ҳукумат аҳамия- тига эга бўлган катта йиғинларда сўзга чиқишларидан олдин шу усулни қўллашса фойдадан ҳоли бўлмайди. Бундай машқ нотик танланган мавзу хусусидаги фикр-ўйларини бойитиб, хотирага ўткирлик, тафаккурга изчиллик бахш этади.

8. Қоғозга қараб ўқиб бериш, маърузага тингловчиларнинг қизиқишини пасайтиради. Аудитория билан нотик ўртасидаги флюқа ришталарига зарар келтиради. Иложи борича қошзга қара- маслик керак. Жуда бўлмаса, маърузанинг кичик режасини чўнтак- Ка солиб қўйилса, кўнгил тўқ бўлади.

Жуда кўркқан нотик мавзуга оид далил, мулоҳаза ва чақирик- Ми катта қоғозга катга ҳарфларда ёзиб, китобнинг орасига солиб кириши ва гапиришни бошлашдан олдин, тингловчиларга сездир- ' маган ҳолда кўзи ташланадиган жойга қўйиш керак. Сал мавзудан четлашиш ҳолати содир бўлса, токи ўша режадан фойдаланиш қулай бўлсин.

9. Қисқаси матнни қоғозга қараб ўқиш ва уни сўзма-сўз ёдлашга одатланмаслик керак. Бу нотикдан кўп вақт талаб қилади ва фикрлашга ҳалақит беради. Нотик гапираётганда ёд олган ибораларни ўйлаб, маъруза мавзуси ва мазмуни ҳақида ўйлаши керак. Бу жараёнда нотик ўзига ўзи буйруқ беради: ушбу мавзу борасида мен шундай такдифни ўртага ташлайман, фалон сабабларга кўра, шундай қилиш лозим дейман, дейди.

10. Нутққа тайёрланиш ва сўзга чиқиш сафарга тайёрланиш ва чиқиш каби диққатни жамлашга яқин туради. Ўзингиз олдин билган ёки билмаган шаҳарга бормоқчи бўлганингизда керакли нарсаларингизни жамадонга тартиб билан жойлаб кўнгил хотиржам бўлгач, йўлга чиқилади. Сўзга чиқишда ҳам фикрларни жам- лаб, режата солинмаса, фикрларингиз чалкашиб кетиши мумкин. Энг муҳими, ўз нутқларингизни ўқиб берманг, тингловчилар қизи- қишини сўндиради. Маърузадаги далилларни эса сақлашнинг йўли далилларни ўрганаётганда диққат-эътиборни жамлаб бутун вужуд билан киришишни талаб қилади. Бундай пайтда атрофдаги ҳар қандай шовқинлар ҳам эътиборингизни тортиб ололмайди. Нотик руҳий жиҳатдан ўзини ана шунга ўргацашна, у ўқиётган нарса хотирасидан мустаҳкам ўрин олади.

11. Нотик ўзи ёзган маърузасини овоз чиқариб ўқиса кулоқ- лари орқали ҳам мияга ўтади. Ёзувни эса кўзи билан кўриб мияга ўтказилади. Бундай машқ хотирада икки томонлама мустаҳкамла- нади. Яъни у ҳам эшитади, ҳам кўради.

12. Ал-Азҳар университети (Қоҳирада) да кириш имтиҳонида "Қуръон"ни ёддан айтиб бериш лозим. "Қуръон"ни ёддан ўқиш эса такрорлаш натижасида амалга оширилади. Ёдлаганда ҳар жуфт ибораларни (яъни, оятларни) ёдда қол!унча 8-10 марта так- рорлаб, кейиншисини ҳам шундай хотирада қолдирилади. Масалан, бир сура ўн оятдан иборат бўлса, аввал биринчисини, кейин иккинчисини, сўнгра биринчи ва иккинчисини хотирада қолгунча ўн мартагача эринмай такрорланади. Сўнгра қолган оятлар ҳам бйр- бирига шундай боғланиб ёд олинади. Ўн оятни ҳам ёддан айтишни ўргангач, яна ўша сурани ўн марта такрорлаш лозим. Марҳамат, энди эсингизда чиқмайди. Маъруза матни эса бўнчалик кўп вақт сарфлашни талаб қилмайди. Гапириш лозим бўлган далилларни хотирага жойлашда, ўша далилларни тахминан "Нега шундай? Нимага шундай бўлди? Қачон? Қерда? Ким билан? Энди нима қилса бўлади?", деган саволларни ўзингизга бериб, фикр юритиш ва уларга жавоб топишга одам ўзини мажбур қилиши, яъни, далилларни таҳлил қилиб хотирада мўстаҳкам жойласа бўлади. Фақат тайёрланиш жараёнида эринмаслик керак, нотик ўзига-ўзи эзмалик қилиши зарур. Хотирани мустаҳкамлашнинг йўллари шу ҳолатларда намоён бўлади. Керак бўлганда шеърларни, насрий1 парчаларни ёдлаб оламиз-ку. Ёки акгёрларни олинг. Бутун бошли бадий асарлардан ўзига тегишли парчаларини ёдлаб^ образли қилиб ижро этишадилар-ку! Қисқаси хотирани чархлаш усули такрорлаш, такрорлаш ва яна такрорлашдан иборат. Одамлар нимани

гапирганингиздан кўра қандай гапирганингизга эътибор беришади. Яна бир ҳолат тингловчилар қалбидан ўрин олади: ким гапиряпти, қандай гапиряпти, нимани гапиряпти.

13.Нотик учун энг муҳими, ифодали ўқишга амал қилиш. Нутқда энг керакли сўзлар ва ибораларни алоҳида, ифодали, тииик ва ишонарли тарзда ажратиб шароитга қараб, ўқиш жуда муҳрм. Тингловчиларни ром этадиган амал, усул ҳам шундай ҳолат билан боғлиқ. Бў каби амаллар маърузага табиийлик ҳам бахшэтади.

14.Табиийлик эса самимийликка, кўтаринкилюса, теран ишончга чирой бахш этади. Чунки бундай вазиятда нотик маъру- засига қалбини башшлаган бўлади. Бу ҳар бир нотикнинг ўз услу- бига боғлиқ ҳодиса. Ер юзида олти миллиарддан зиёд одам яшаёт- ган бўлса, улар ҳеч қачон бир-бирИга ўхшамайди. Уларнинг ҳар бири ўзига бир "тирик сайёра". Чунки улар ҳар бири фақат ўзи ўзига ўхшайди. Шунинг учун бир нотик иккинчи нотикқа тақлид қйлиши мумкин. Лекин ўзидаги табиийликни ўз маърузаларида юзага олиб чиқолмас экан, у ктгукқа эрйша олмайди. Ҳеч бир ёзувчи ёки шоир ёхуд актёр ва рассом бир-бирига ўхшамаган ўзигагина хос усулда ижод қилгани каби ҳар бир нотик ҳам ўзига хосдир. 1

Шунинг учун ҳам ҳар бир нотик ўзига хос характерга эга. Улар орасида ўта маданиятли, хатти-ҳаракатлари жуда нафис, назокат- ли, юморга унчалик майли йўқроқ, такаббур, ёркин ақлга эга, шижоати тез, ўзини бошқалардан юқорироқ кўювчи кишиларга мансубларй ҳам бўлиши мумкин. Бунга қарши ўлароқ, кескин гапирувчи, кўпол, юморга бой, латифа. ва ривоятларни ўрнига қўйиб, таққослашларга уста, ҳеч кимга тақлид қилмайдиган, ўзи- нинг табиётига мос, ўзига оро бермайдиган, вазмин ва андиша билан гапирадиган, фикрлаш жараёни бироз сустрок, хотиржам ва эҳғиёткор киши ҳам бўлиши мумкин. Нотиклар турли-туман кишилар бўлсада, ўзларига ишонадиган ўзиларига хос соғлом фикрловчи бўлишлиги билан нотиклик санъатини яхши эгаллаган кишилар сирасига киради. Чунки, уларда истеъдодини тўлиқ намоёиш этиш қобилияти шаклланган бўлади. Бу ишга улар ўзларини қалбан башшлаган бўладилар.

15.Нотик ўзини табиий тутиши, муҳим бўлган сўзларни баланд оҳангда таъкидлаб, қайтариб гапириши, гапириш тезлиги- ни узлуксиз тарзда ўзгартириб туриши лозим. Ана ўшанда, нутқда ишончлилик руҳи намоён бўлади. Бундай усул тинглавчилар билан нотик ўртасидаги алоқа ришталарини мустаҳкамлаб бора- дй. Бирор муҳим фикр айтишдан олдин аудиторияга қараб: "Менга қаранг!" деб оралиғини сақлаш, сўнгра фикрни салмоқлаб етказиб бўлгач яна пауза билан "Тушундингизми?" дея савол билан мурожаат қилиш ҳам яхши фойда беради.

16.Бундай ўйлаб қарасак, ҳамма одам ҳам таъсирли гапира оладй. Масалан, мен кўпчилик олдида гапира олмайман деган одамнинг ёки ҳаммиша жим юрадиган, кўп гапирмайдиган фақат савол берсангиз қисқа жавоб берадиган ёхуд доимо карахт юради- ган гараншома кишига, узоққа борманг, ўз жуфти ҳалолингизга, оилангиздаги яқин кишиларга бир кўполлик ишлатиб кўрсак, турткилаб ёки тилимиз билан чақиб одсак, ана ўшанда кўрасиз, уларнинг нотиклишни. Улар ўйламай-нетмай шундай таъсирли гапирадиларки, ана энди уларни тўхтатиш амри маҳол, Айниқса одам жаҳли чикқанда ўтқир нотикқа айланади. Ҳаётда нотикларнинг бундан тоифалари ҳам бор.

17.Нотик аудитория тинглавчилари билан алоқани мурғаҳ- камлашда, "Бу гаплар менинг гапим эмас, буни фалон инсон айгган?", "Ишонмайсизми? Унда фалон китобнииг фалон бетини ўқиб кўринг!", "Ишончиншз комил бўлсир, мен ёлгон айтаёт- ғаним йўк!", деган таъкид гаплар -пшгловчиларнинг ишончини ва қизиқишини оширади. Бу албатта, нотикқа муваффақият олиб келади. Нотик учун тақрор бўлсада, таъкид, оюзнинг тебраниб туришй, талаффузда сўзларни ажратиб кўрсатиш, зарур гай олди- да тўхтаб, у гап тингловчи онгига синггандан кейин ҳам аудйто- рияга тикилиб қараб туриш каби ҳолатлар нотик учун ўта муҳим саналади, унинг обрўаши оширади. Бу ўринда нотик гапирган сўзлар эмас, унинг нутқ услуби пешқадамлик қилади ва нутқнинг беагига айланади. ^

18. Инсон ҳаёти - ақлий, жисмоний, маънавий, руҳий, афзаллик, мойиллик, жўшқинлик, куч-қувват, тажриба маълумотлардан атроф-муҳитга боғланишдан иборат. Маъруза қилаётган нотик буни эса тутмога лозим. Шунга қараб фикр юритиш нотик учун кони фойда. Чунки ҳар бир одам "Нисбийлик назарияси" каби чигал, уни тушуниш эса мураккаб жараён ҳисобланади.

19. Нотик эртага маъруза ўқиши керак бўлса, албатта, яхши дам олмоғи керак. Чарчаган ҳолатда сўзланган нутқ, нотикни ҳам, тингловчини ҳам қониқтирмайди. Маъруза ўқийдиган нотик елгилгина овқатланиб, жисмоний ва ақлий дам олгани маъқул. Ўзини зўриқтирган нотикнинг жисмида зарарли моддалар йиғилиб, мия чарчайди, ланжлик ҳукмрон бўлиб, дармонсизлантириб, асаб ва мия тизимини заифлаштиради. Ҳатто машҳур кўшикчилар ҳам кечкурун концертга чиқадиган куни тушлик қилмасдан, чиқишига икки соатлар қолгандево энгил ҳазм бўладиган овқат танаввул қилиб, устида 150 грамм сув ичишар экан. Шундай қилинса, овоз тиниқ ва жарандор чиқаркан. Бекорга дотор ва рубоб, танбур каби мусиқа асбобларининг бош қисмидаги дарахтдан кесиб олинган ёғочнинг ичи говак қилиб кавлаб олинмас эканда, агар кавлаб олинмаса, овоз тиниқ, ёқимли чиқмагани каби одамнинг қорни тўқ бўлса ҳам овози жарандор, ёқимли бўлиб, чиқмайди. Бу гап нотикка ҳам дахлдор. Агар қорни тўқ бўлса, мияда айланиши керак бўлган қон ошқозонга тушиб, ундаги овқатларнинг ҳазм бўлишига хизмат қилади. Мияда эса қон яхши айланмайди, натижада фикрлар туман орасида қолиб, нотик мақсадига эришолмайди. Нотик агар дам олиш ва овқатланиш қондасига амал қилса, ғайрат, шижоатли ҳаётини кучи нурланиб, ҳиссиётлар билан сўзлайди.

20. Нотик учун шинам, ярашиқди кийиниш ҳам муҳим. Шилвираган кийим кийган нотикка тингловчилар ҳурмат билан боқмайди. Нотикнинг ташқи шакли ҳам таъсирчан нутқига мос бўлиши керак. Шеърда шакл ва мазмун мослиги уни қандай жозибали «ўрсади, нотик учун ҳам ташқи қиёфа ва мўшавият шуадай аҳамият касб этади.

21. Нотик тунд бўлиб минбарга чиқса, тингловчилар ҳам тунд ҳолатни бошидан кечиради. Нотик ёқимли қиёфада, кулимсираб минбарда нутқ сўзласа, у тингловчиларга ҳам жозоба улашади. Ҳадисларда қайд этилишича, суҳбатдошга табассум билан боқиб гапириш энг катта савоб экан. Модомики, инсон чеҳрасидаги табассум бошқаларнинг юзида ҳам табассумла меҳр нурини тарэтади.

22. Нотик учун ёруғ хона, тоза ҳавога тўла аудитория бўлса, унга ҳам тингловчиларга ҳам ёрқин кайфият башшлайди. Шунинг учун ҳам жуфтлик соатлар оралиғида ўн дақиқа танаффус берилди ва хонани тоза ҳаво эгаллайди. Аудиториядаги пала-партишлик ортиқча сгол, стуллар, айниқса, сахна тарафда бўлса сахна мусоффолигини бўғади ва ўз навбатида нотикни ҳам тиниқ кўрсатмайди. Тингловчилар эса маърузачини бўйи-басти билан кўришни, сўзларини эшитишни истайдилар.

23. Нотикдаги имо-ишорали хатти-ҳаракатлар, ҳар кимнинг ўзига хос табиийлик касб этиши, чин дилдан ва нотикнинг ҳиссиётларидан ҳосил бўлмоғи лозим. Имо-ишоралар самимий ички ҳолатининг ташқи хатти-ҳаракатларда ифодаси бўлиши керак. Уни эрталабки гимнастика машгулотларига ўхшатиб, тартибга солиб бўлмайди. У табиий бўдиши нотикка чирой бахш этади, худди ўзига муносиб либос каби ярашади.

24. Маърузачи нутқининг кириш ва хулоса қисмини жиддий тайёрлаши, керак бўлса сўзма-сўз ёддан билиши муҳим. Хулосага кедганда, шеър ёки юмор билан, ҳар доим шу мавзу бўйича ўйга чўмдирадиган фикр билан яқунлашда хулосаншз кириш билан узвийботлик бўлсин.

25. Нутқда асосий фикр муҳим ўрин тутаяди. Уни такрор-такрор таъкидлаганда, бир хил сўзлардан эмас, балки унга мос муқобил иборалардан фойдаланилса, такрорлаганингиз сезидмайди. Математикада ўнта масалани бир хил усулда ечгандан кўра, битта масалани ўн хил усулда ечиб, исботлаб берилгани каби.

26. Инсон ўз-ўзидан вужудга келадиган хоҳиш-истаклари билан яшайди. Унга нима ёқади, нима ёқмайди, нимадандир нафратланади, нимадандир аччиқланади. Одам ўзининг ўй-хаёлларини назорат қилмаса, ўзининг "мен"и ҳукмида қолади. Яъни қўнгил хоҳишига

ақли енгади. Бундай ҳолатда ақл устун бўлмоғи даркор. Табиийки, инсоннинг ўзини ҳақли деб билиши, ўз-ўзини улуғлаши, унинг асосий мақсади бўлиб, барча ўй-оаёлдарига таъсир қилади. Мадомики шундай экан нотик ўз тингло^чиларига нутқ сўзлаётганда, ўзини ҳақли деб, мен билимдонман дийишдан, ўз-ўзини улуғлашдан узоқроқ бўлмоғи жуда муҳим. Нотик билиб айтган бирор воқеа, дейлик фалон жойда катта юк кемаси фалон тонналик нефть билан сувга чўкиб кетгани ҳақида гапирсада, тинг- ловчини бу воқеадан кўра уйидаги ваннага жумракдан сизиб турган сув кўпроқ ташвишга солади. Ваҳимали воқеа ҳақида эса, ҳа, шунақа бўлибди-да деган фикр ўтади холос. Шунинг учун нотик ўз тингловчиларини қизиқтирадиган касби-кори ва мансабига хос мавзулар ҳақида гапиришга ўзини тайёрлаши керак.

27.Нотик ўз тингловчиларига муружаат қилаётганда, уларнинг "ўзлари ўзларини қизиқтиришини" ҳисобга олиши жуда муҳим. Умумий йўналишда мушоҳада қилиб кўрсак, инсониятни ўзига тинимсиз чорловчи учта энг қизиқ нарса бор: 1. Нафс туйғуси. Бу ҳар бир одамдаги бош миянинг неча фоизи ишга тушган бўлса, тахминий шундан 80 фоизгача ҳаётни банд этади. 2. Бойлик, яъни хусусий мулк. Бу ишлаб турган мия фаолиятининг 10 фоизига тенг деб тахмин қилсак, қолганичи деган савол туғилади, бу учинчи нарсага тегишли. 3. Динга эътиқод масаласи. Динга ҳам одам мия фаолиятининг 10 фоизи ишляпти деб фараз қилайлик. Агар шу уч қизиқарли масалалар орасидаги фоизлар муозанатни қайси нарсага қараб ошиб борса, ўша қизиқарли нарса ғолибликни кўлга ола бошлайди. Шунинг учун нотик тингловчиларга гапираётганда юқоридаги мувозанатни ҳам меъёрида самашни улар онгига усғалик билан, санъаткорона йўсинда сингдиришини удалай билиши керак. Бу қизиқарли нарсалар шахс- вишг иш фаолиятига қараб фоизлари ўзгариши мумкин. Масалан, ақлий меҳнат кишиларида биринчи қизиқарли нарсага нисбатан, кейинги иккитасига интилиш кучлироқ бўлиши мумкин.

28. Нотик, энг аввало, она тилидан изчил ва фаол фойдалана олиши муҳим. Бунинг учун кўпроқ бадий асарларни ўқишга тўғри келади. Мободо ўқиётган китобида янги сўз учраб қолса, эринмасдан луғатдан ўша сўзнинг маъносини билиб олиш керак.

29. Одамлар нотикнинг сўзларига қараб баҳо беради. Биз инсда сифатида бошқа бирор одамни билмоқчи бўлсак, албатта, унинг касби-корига қараймиз. У одам нималарга қодир, нима тилжри билан бошқалардан фарқланади. Қандай лавозимда ишдайд. Лавозим жиҳатдаи биздан юқори бўлса, камтарлик ва юмшоқлик билан муомала қиламиз. Агар у одам пудор ёки бой бўлса ҳам қандайдир қимтиниб муомалада бўламиз. Нима бу? Манеабдор ёки бойдан кўрқанимиздан н^ундай қиламизми ёки бирор жойда менга ҳам ёрдамтегиб қолар деб, ўз манфаатимизни ўйлаймизми? Баъзида кимларнидир кўрқиб хурмат қиламиз-ми? "Кўрқиб хурмат қилгандан кўра, хурмат қилиб кўрққан яхши эмасми?" Ога-оналаримиздан эса доимо хурмат қилиб, кўрқамиз. Ҳаммамиз ҳам қилаётган меҳнатимиз билан одамлар эътиборига кирамиз. Энг муҳими, одамларга қилаётган муомаламиз жуда эътибор талаб қилади. Демокчимизки, ширин ёки кўпол сўзи- мизу- ҳаракатларимизга қараб баҳо оламиз. Шунингдек, нима ҳақида гапиришимиз мавзуси ҳам муҳим ўрин тутаяди. Биз гапир- моқчи бўл!ш мавзунини суҳбатдошимизга қай усулда етказишимиз кўп нарсага ботлиқ. Мана одамларга баҳо берганда, назаримизда, юқоридаги ҳислатларимизга қараб ҳукм чиқарадилар.

Ёки шоир Азим Суюн ёзганидек:

Дунёга кедгандик қани пўш-пўшлаб,

Ҳадемай қайтамиз хайр ҳуш-хушлаб.

Ортдаги ном қолар яхши ё ёмон,

Одил халқ турибди тарози ушлаб.

30.Одамлар билан муомала, муносабатда хушомадтўйлик ёки лаганбардонлик саъяти ҳам учрайди. Бу кўпроқ жазманларга қўл келиши мумкин. Агар эркакнинг суҳбатдоши енгилтак аёллардан бўлса, бундайлар хушомадни ёқтиради. Хушомадтўйлик ҳам санъат. Бу ҳам ҳамманинг қўлидан келавермайди. Хушомадтўйлик - бу сохталикнинг ўзи. Яқиндаги фойдани кўриб, узоқдаги зарарни кўра билмаслик. Бирор одамнинг яхши

фазилатларини эътироф этиш самимийлик ҳисобланса, хушомад мунофиқлик саналади. Самимийлик юракдан чиқади, уни гапирётган одамнинг чехраси очилиб, кўзлари чакнаб гапиреди. Хушомад эса оғиздагина, актёр роль ижро этаётгандай айтилади. Буни зийрак одам тез фахмлайди. Эътирофда холислик бўлса, хушомадда худбинлик бўлади. Очқочасига хужум қиладиган одамлардан курқмаслик керак, аксинча, хушомадгўйлик қиладиган дўсту яқинлардан кўркиш керак.,

31.Одам ўзи-ўзини мақташни касб қилмаслиги керак. Ҳатто бу ҳолат ички кечинмангизда содир бўлганда ҳам ўзингизни босишга ҳаракат қилинг, бу кибр ва манманликка олиб келади. Кибр ва манманлик эса катта гуноҳ эканлигини унутмайлик.

Одам ўзи шахсий ютуқларини, обрў ва орзуларини мақташ- дан кўра, бошқаларнинг ютуқларини, ижобий хислатларини холисона баҳолангани маъқул. Бошқаларга ижобий баҳонгизни беришда виждон амрига амад қилиб, самимий гапларни эса қоладиган тарзда баён этиш фойдали. Бундай ҳолларда мақтовга сахий бўлиб, ширин сўалардан фойдаланиш жуда муҳим. Ана ўшандапша тингловчилар сўзларингизни кадрлаб хотираларида узоқ сақлайдилар.

32.Сиз нутқ сўзлаётган *ўфпориллаги тингловчилар ёки суҳбатдошингизни нимани хоҳлашига қараб гапирсангиз, улар сизни яхши кайфият билан тинглайдилар. Умуман, инсоннинг хоҳиши ҳаётда яшаши учун керак бўладиган нарсалар: уй-жой, бола-чақа, озиқ-овқат, ўзининг ва болаларнинг соғлиги, тинчлик ва хотиржамлик билан бирга буюк бўлиш ва жинсий майилликни ҳамда пул ва пулга сотиб олиши мумкин бўлган буюмларни, шахсий эътиборни ҳам ич-ичидан истайди. Баъзи одамларда эса иззатталаблик касали ҳам учрайди. Нотиқ юқоридаги кабиларни қисман бўлсада кўра билиши ва нутқда ўрни-ўрни билан тингловчиларнинг хоҳиш ва истакларига мос мисолларни ҳам ишлатиши лозим. Тарихда машхурликка эришган шахсларда ҳам янада номларининг дабдабали бўлиб тарихда қолишларига инти- лишлар бўлгани маълум. Масадан, Жорж Вашингтон ўзини "Кўш- ма Штатлар Президенти Жаноби Олийлари" деб аташларини хоҳлаган. Колумб эса "Океан адмирали ва Ҳиндистон вице-қиро- ли" унвони ҳақида орзу қилган. Екатерина II "Император Жаноби Олияларига" деб ёзилмаган хатларни хуш кўрмаган. Виктор Гюш Парижни унинг шарафига қайта номлашни талаб қилган бўлса, Шекспир ўзининг авлоди учун гербга эга бўлишни йстаган. Бундайлар ҳозир ҳам учрайди. Туман ва вилоятларда бир вақтлар хўжалик директори раис ёки ҳоким бўлган одамларни "Директор бува", "Раис бува", "Ҳоким бува" дейишади. Ўша одамлар энди "унақа деманг" дейишмайди, демак, шундай аташларини ўзлари ҳам хоҳлар эканда. Бу гап бошқа соҳада раҳбар бўлиб ўтганларга ҳам таалуқли. Айниқса, шифокорларда фалончи фалончиевич деб мурожаат қилиш урфга айланган, улар шундан хурсанд, шунини хоҳлашади ва ҳақозо.

33. Нотиқ ўз нутқда инсон ақл-заковатининг ҳали кашф қилинмаган сир-асрорларига ҳам шама қилиб, тингловчиларни бардош ва изланишга, ноумид бўлмаслик, интилиш, самимий муомала ва мулоқотларга, бағрикенглик ва мардликка ундовчи фикрлари билан улар қалбида яшириниб ётган жўшқинликни, имкониятларини, куч-қувватларини, нималарга қодир эканлик- ларини эслатиб, улар рўғҳиятига таъсир этиши муҳим. Уларда эртанги қуига, келажакка умид билан боқишларига хавас уйғота олиши зарур.

34.Нотиқ суҳбатдошининг райига қараб гапирмоғи, кўнгли- дагини топиб сўзламоғи жуда муҳим. Шундагина, суҳбатдошида яхши таассурот уйғотади. Борди-ю, суҳбатдошингиз иззатталаблик касалига йўлиққан бўлса, эҳтиётлик билан ёндошмоқ ва ўйлаб гапирмоқ лозим. Бу ўринда дошинманд Конфуций: "Зикна, иззат- талаб, майдагап кишиларнинг турган битгани заҳар", деб бекорга айтмаган. Заҳарга эса эҳтиётлик билан ёндошмоқ даркор. Шундай одамлар ҳам борки, улар 1ўё ҳамма ишни қойил қиладиган, ҳами- ша ўзларини ҳақ деб биладилар, фақат шахсий манфаатларини ўйлайдилар. Бундай кишилар яхшиликни тез унутиб, гўё одам- ларни ўзига бурчдор деб тасаввур қилади. Бу кабиларга ёмон фикр билан ёндошсаншз балога қоласиз, тинимсиз ўч олишдан чарчамайди, аксинча қиладиган ишидан роҳатланади. Озшна яхшилик қилиб қўйса борми,

бошиншз миннатдзн аримайди. Ҳар бири- мизнинг характеримиз хусусияти табиатимизга боғлиқ. Бу ўринда Аристотелнинг фикрига таянган маъқул: "Ақли расо инсон, ўзга- ларга беғараз қувонч бахш этиш билан шодланади. У бошқаларга хайрихоҳлик кўрсатиб, ўзи учун миннатдорчилик билдиришларидан хижолат чекади. Олий туйғули кишилар ҳамиша яхшилик- ни раво кўрадилар". Юқоридат каби нокаслардан қутилиш чора- си, улардан узоқроқ бўлиш, иложи бўлса алоқа қилмаслик.

35. Нотиқ маъруза қилаётган аудиторияда ҳаётдан норози, тушқун қайфиятдаш одамлар ҳам бўлиши мумкин. Баъзан эса ундайлар ҳаётдан нолиш ҳақидаги саволлар ҳам беради. Бундай- ларга Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг "Одам бўлиб туғилганинг- га шукур қилсангчи, борДию Оллоҳ курт ёки кумурсқа қилиб яратганда нима қилардинг", деган жавобни берган маъқул. Ёюи Дейл Карнешнинг қахрамонларидан бирининг куйидаш жавоби- ни эслатиш ҳам фойда беради: "Мен ғам-ҳасратга ғарқ бўлгандим. Оёғамда пойафзалим йўқ эди. Мен икки оёғидан жуда бўлган кишини учратганимдан сўнг ўзининг ялангоёқ эканимга минг бор шукрлар қилдим". Ёки замонавий қилиб ҳазил тариқасида: "Сизу бизга иккита нарса етишмайди, бири кийишга кийим етишмайди (кийимимиз йўқ эмас, бор), иккинчиси кийимларимизми илиб қўйишга шифанер етишмайди" - деб жавоб бериш лозим.

Дейл Карнеги "Иқролик мағлубият эмас" китобида: "Сизу биз... Нега мен безовта бўлишим керак?!" деган саволни бериб кўрайлик. Аҳамиятиз нарсаларга ҳам эътибор беравериб ўзимиз- ни дабдала қилаётганимиз етмаганидек, ўта бачкана ва майдакаш бўлиб кетаётганимизни, атрофдагиларга маломат уйғотаётгани- мизни фаҳмлаймиз. Ҳаётимизнинг 90 фоизи яхшилик билан муҳо- фаза қилинган. 10 фоизгина ёмонликка дуч келиш эҳгимоли бор. Мадомики, шундай экан, бахтиёр бўлиш учун ниятимизни ҳами- ша яхшиламошимизга қаратишимиз керак. Кўнгилсизликлардан, бизни ранжитадиган ҳар қандай ҳаракатлардан сақл^намоғимиз лозим. Агар бўлмогур ўй-хаёлларга таслим бўлиб безовталана бошласак, қайгурсак, ошқозон ярасига дучор бўлишдан ҳам кўра даҳшатлироқ ўрин. алмаштиришнинг гувоҳи бўламиз. Яъни ўн фоизгина ёмонлик куч олиб, нурли кунларимиз, қувончимиз мояси бўлган яхшилик ўрнинг тўла эгаллайди "Гулливернинг саёҳатлари" (муаллифи Жонатан Свифт) китоби.

Англия адабиётида энг тушқун, умидсизликни ифодаловчи асар қахрамони ҳар туголган кунини мотамсаро кийим - қор& эҳромга бурканиб ўтказган. Ҳаётдан завқланиш ҳиссидан узоқ бўлган қахрамон ҳам шундай деган экан: "Дунёда уч нафар доктор бор- бири доктор Парҳез, иккинчиси докгор Осойишталиқ, учин- чиси доктор Шодликдир". Сизу биз бу докторлардан бепул фойда- ланишимиз мумкин. Булар бизнинг бебаҳо бойлигимиз эканини. тўфи ҳис қила олсак, эртақдаш Али бобо ҳазинасидан минг чангдон кўп давлатга эга эканимизни тушуниб етардик. Ахир, шз икки кўрар кўзинишз миллиард долларга сотармидиншз?! Икки оёғинишзюшг нархи қанча? Икки қўл ва кулоқларинишзнинг-чи?! Фарзандларинишз, оиланишз сиз учун қанча туради? Сиз Рокфеллер, Форд, Морганларнинг сармоясидан кўра минг бора бой эканинишзни ҳеч мулоҳаза қилиб кўрганмисиз? "Биз ўзимизда йўқ нарсалар ҳақида қайгуравериб, ихтиёримиздаги нақд, мавжуд нарсалар тўғрисида жуда кам ўйлаймиз." Инсон ўзидаги безовталиқни енга олса ҳеч қандай дардга чалинмаслиги мумкин. Одам ўзидаги ҳис- туйғуларни бошқара олмаслиги сабаб "артрит" касалига чалиниши мумкин экан. Булар доктор Рассел ССесил фикрига кўра;

1. Эр-хотинлик муносабатларининг издан чиқиши.
2. Молиявий инқироз ва ғам-ташвицмар.
3. Ёлшзлик.
4. Ҳафагарчиликнинг махфий тарзда узоқ давом этиши нати- жасида содир бўларкан. Беҳуда безовталиқдан ҳар ким ўзини асра- ши, унинг ўзига боғлиқ.

36. Нотиқ инсонлар билан муомала қилиш, уларнинг кўнгли- ни олиш, марҳаматли бўлиш кабиларни юксак маданият билан амалга оширмоғи керак. Бунга осонлик билан эришиб бўлмайди. Бунга ҳаётини тажрибалар, ибратли кузатишлар ҳамда нотиқлик ва

муомала маданиятини ўргатадиган китобларни ўқ,иш, айниқса, бадий асарларни кўп ўқиш, ўзидан олдинги нотиклар тажрибаларидан ўрганиш орқали эришиш мумкин. Нотик бугунги кун ҳақида ўйлаб гапириши ва тингловчиларнинг фикрини ҳам шунга қаратмоғи керак. Ўтмиш ва келажак ўртасидаги бугун барчадан устунлиги исботлаб бериши керак. Тингловчиларни бугунги кун нафаси билан яшашга ундамоғи лозим. Ҳар бир одам қалбий осайишталикда, сабр-қаноат билан яшаб, одамларга меҳр-муҳаббат билан хайрихоҳлик кўрсатиб бугунги байрамона кайфиятда ўтказсагина бахтли одам ҳисобланади. "Кейинш пушаймон, ўзинга душман", "Эртага Худо подшо", деган мақолларга таяниб иш қилинса, бугуннинг иши унумли, баракали ва хатарсиз бўлиши табиий. Ёш бир жойга борганда, ҳар биримиз ҳаёт йўлимизга назар солсак, қачон катта бўламан, қачон уйланаман, қачон болади чақали бўламан, қаби ҳаёллар билан кун ўтказиб, қалбимизни ўзимиз безовта қилганимиз эсимизда, баъзан ўзимизни қай биримиз ҳар нарса ўз вақти-соатида бўдишига нафақага чиққанимизда ақлимиз етганини англаймиз. Халқимизда: "Болам-болам бахти бор, ҳар ишларининг вақти бор", деган мақол маъзига ёшимиз бир жойга боргандагина тушунамиз. Ёшликда ҳар бир ишнинг тезроқ бўлишини хоҳлаймиз, сабримиз етишмай ўзимизни қийнаб, баъзан касаллик орттириб олишимиз ҳам мумкин. Ана шундай нотинчликда қутилиш йўли эса фақат бугунни гўзал ва хотиржамлик билан ўтказишга боғлиқ экан. Ҳар қандай огир ҳолатларда ҳам одам ўзини қўлга ола билиши қалбий осойишталикни, тинчлик-хотиржамликни, саломатликни таъминлайди. Қўрқув ва ҳаёжонланишнинг олдини олади.

37.Нотик раҳбар ходимларга маъруза қилаётганда уларга эҳтиёткорлик билан ёндошмош, ҳар бир сўзни ўйлаб гапирмоғи, улар шахсига тегадиган гаплардан ўзини тиймоғи муҳим. Уларга иложи борица ўз йиғинларида ҳал бўлиши қийин кечадиган масалаларни бир мажлисга тикиштириб ташламасликни маслаҳат берган маъқул. Чунки 4-5 та муҳим масалани ҳал этаман деб, барча масалалар ечимини топа олмаслиги мумкин. Шунинг учун бундай масалаларнинг ҳар бирини алоҳида мажлисларда биттадан ҳал этиш самара беради. Йиғилиш ҳам чўзилиб кетиб, ходимларни безиллатиб қўймайди. Чўзилган мажлисларда ўтирганлар "жавоб" деган сўзни кутиб ўгиришади. Дкс ҳолда ходимлар масалани ҳал этиш борасида бир-бирларига ташланиши баҳс-мунозарада хафалашиб қолишлари мумкин. Вақт, асаббузарлик, тана-маломатлар, ўрршсиз танқид ва баҳслашувлар мажлис бошқарувчисини, яъни раҳбарни ҳам гангитиб кўяди.

Баъзи раҳбарлар эса, ҳамма ишга бошларини тикавериб, ходимларни ишларига халақит берадилар. Раҳбар ҳар бир хоҳим-га ўз соҳаси бўйича ишни топшириб, уни зимдан назорат қилиши, ходимлар кўнглида норозилик туғдирмасдан улар қилаётган ишларига ижодий ёндошишларига имкон бериши, яхши бажараётган бўлса рағбатлантириши, чала бажараётганларга маслаҳат бериши ёки маслаҳат олишга ундаши керак. Раҳбар - бошда, бош билан қўл ёки оёқ бажарадиган ишни ҳеч биримиз қила олмаймиз, фақат коптокни бош билан қайтариш мумкин, бироқ амалий иш копток қаби юмшоқ эмасда.

Раҳбар беҳуда безовталикдан ўзини асраши керак. Кундалик ишини, албатга, режалаштиришқ, режалаштирганда ҳам, аввал биринчи даражалӣ ишларини бажариб, кейин иккинчи, учинчи(и) Даражали ишларга ўтиши яхши самара беради. Мободо улгурмай қолса, сиқилиши, безовталаниб, ўзини қийнаш ўрнига ишнинг онсонроқ ҳал бўладиган йўллари излаган маъқул. Масалан, ходимдар бўлимида барча ишчӣ ходимларнинг алоҳида шахсий ҳужжатлари жамланган папкалар мавжуд. Юқори идоралардан ходимлар ҳақида тўлиқ ҳужжат сўрови бўлиб қолди, ёки бўлимнинг (Кафедра, деКанат, бўлим) ўзида ҳам шундай папка бўлиши талаб этилди дейлик. Ҳар бир ходим яна алоҳида Диплом ва бошқа паспорт қаби ҳужжатларни ўзи югуриб нусхалар тўплаши шарт эмас, унига бошлиқнинг безовта бўлиши ўринсӣз. Бундоқ ўйлаб кўрилса, бу ишларни оддий лаборант ёки котиба бажарса ҳам бўладӣ. Шундай бориб ишчи-ходимлар бўлимидаги тайёр ҳужжатлардан нусха олиб кўя қолади. Ана, марҳамат текширувчи келиб, ўша ҳужжатларни текшириб кетаверсин.

Яна бир ҳолат. Раҳбарнинг иш столида ортикча қозғалар бўлмаслиги, фақат бухун эрта бажарилиши лозим бўлган қозғалар бўлиши, бажарилганлари керакли папкаларга жойлаштирилиши керак. Яна ишни ташкил қилишда аввал иш зарурини саралаб бажаришга киришган маъқул. Баъзан тезкорлик билан қилиниши лозим бўлган ишларга жиддий ёндошиш, барча ходимларнинг ёрдамида, ҳар ишни ўз устасига топширган ҳолатда ҳал этиш бош- лиқни безовталиқдан қутқаради. Ақлли раҳбар ўзини қийнамайди. Ходимларининг қобилиятига қараб ишни тақсимлаб уларни ишлатади, шунинг учун у бошлиқ. Баъзи раҳбарлар гўё ишга ўзла ри бош бўлиб наъмуна кўрсатгандек бўладилар-у, бироқ ўзларини қийитиб ишламайдилар, гап билан уларга илҳом беради ва ходим- лар ўртасида обрўга эга бўлади. Бундай раҳбарлардан ходимлари ундан кўрқиб эмас, ўзлари билан бирга бўлгани учун хурмат; қилиб кўрқадилар. Бюрократ раҳбарлардан Худо асрасин. Уларнинг ишлари юришгандек. бўладилар-у, бироқ русча қилиб айтганда "на месте шагом марш"дан нарига ўта олмайдилар. Ҳар қандай шароитда ҳам ҳузур- ҳаловатнинг йўқолиши ҳушёр бўлмас- лигимиз ёки эътиборсизлигимиз оқибатида содир бўлади.

38. Ҳар бир нарсанинг бошланиши қийинроқ кечгани каби нотикнинг ҳам аудиторияни ўзига жалб қилиши унинг нутқини бошлашига боғлиқ ҳодиса. Бу борада нотиклар турли усуллардан фойдаланадилар. Усуллардан фойдаланиш эса бевосита мавзу билан мос бўлмоғи шарт. Нотикни қийнайдиган ҳолат унинг айт- моқчи бўлган дасглабки сўзи ва жумласи. Баъзи нотиклар салом аликдан сўнг, мавзунини эълон қилиб "Шу хусусда суҳбатлашамиз" деб мавзуга ўтади. Агар мавзу сиёсий-ижтимоий йўналишда бўлса, нотик жиддий қиёфада давлат ва жамият аҳамиятига эга бўлган кўчирмани ўқиб ёки ёддан айтиб ундан келиб чиқадиган муло- ҳазаларни тушунарли тилда нутқини давом эттиради. Агар лозим бўлса, унга қиёсий мисоллар келтириш орқали тингловчилар қалбини ром этади. Масалан, мавзу она тили ва миллат билан боғлиқ бўлса^ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтирди: "Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетақдор жозибаси билан сингади. Она тили - бу миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзликдан жудо бўлиши муқаррар" (Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент: Ўзбекистон, 2000, 49- бет). Ҳеч шубҳасиз, миллатнинг борлиги ва бирлигининг бош белгиси тил эканлиги таъкидланмоқда, миллий гоё тарғиботида "миллатшиг ўлмас руҳи бўлган она тилига муҳаббат" тарбияси биринчи ўринга қўйилмоқда.

Иккинчи усул нотик ўз нутқини, қизиқарли, фавқулотда содир бўлган воқеадан бошлаши мумкин. Бу воқеадаги драматизм тингловчиларни нотик билан боғлайди. Мисол учун кеча "Бир жиноят изидан" кўрсатувинини кўрдингизми? "Фалон жойда ўғил ўз отасини ўлдириб, оғилхонага қумиб қўйган экан", дея фикрини давом эттириб тингловчиларни ўзига жалб этади.

Учинчи ҳолатдаги усул, нотик, дастлабки сўзни тингловчиларга ўз ҳаётида содир бўлган бирор воқеани айтиб, савол-жавоб асосида суҳбатни эркин давом эттиради, яъни ўзи билан аудитория ришталарини боғлайди. Ўзига яқинлаштиради. Суҳбат қизиқарли савол-жавоблар асосида кечади.

Тўртинчи усул юмор ёки ҳазил-мутойиба билан илк сўзини бошлаб аудиторияга қувноқлик, яхши кайфиятнинг сингдириш орқали тингловчилар билан кадрдонлардай дўстона вазиятни вужудга келтирди. Нотик шу ҳолатда ўзининг дилкашлиги, ҳазил- кашлиги билан тингловчилар ёқиб қолади.

Бешинчи усулда нотик гапини бирор ривоят айтиши ёки шеърят ёки насрий парча ўқийш билан бошлаб мавзу кўламини уйғунлаштириб юборади. Бу усул ҳам нотикқа тингловчилар хурматини қозонишга кўмак беради. Умуман олганда, нотикнинг нутқини бошлаш усуллари ҳолат, вазият ва тингловчиларининг билим савияси билан боғлиқсўзлар орқали амалга ошади.

39.Нотик ўз нутқининг таъсирчанлигини таъминлашда нутқ аппарати ва нутқ товушларига жиддий қарамоғи лозим. Бу ўринда нутқ техникаси - овознинг паст-

баландлиги, нафас олиш ва чиқариш, пауза ва интонация, дикция ва урғуга эътибор бериш ҳамда нутқ техникаси билан боғлиқ машқларни амалга оширишдан эринмаслиги керак. Булар барчаси овоз техникаси билан бажарилади. Овоз ингичка чиқса бадгумонлик, ваҳималикдан дарак, овоз-нинг ёқимли бўлиши тадбиркорлик белгиси, овознинг димоғдан чиқиши кибру-ҳаво ва калтафаҳмлиқ бўлса, овоз оҳшғалик, юмшоқлик билан чиқса гўзаллик ва яхшиликдан нишона. Иккинчидан, нутқнинг асосий коммуникатив хусусиятлари яъни, нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, софлиги, бойлиги, жўялилиги, ифодалилиги, содда ва қисқалиги ҳамда равон, гўзал, лўндалиги кабилар нутқининг сифатини оширади.

Юқоридаги қоидалардан келиб чиқадиган хулоса шуки, нотик нутқи ҳам одамлар ишлатадиган сўзларда, сўзлар эса алфавитда мавжуд бўлган ҳарф ва товушлардан иборат. Ҳамма тили бор одам гапиради, ҳатто "Мен гапга йўқман, довдираб қоламан, ҳаяжон босади", деган одамнинг бир жаҳлининг чиқариб кўринг қарғиш-у, сўкишлар билан нотик, ўз дунёкарашида тўхтатмай сўзлайди. Бундоқ ўйлаб кўрайлик, ҳамма нарса сўз билан амалга ошади. Инсоннинг нима дейишдан кўра, нима демасликни билиш унинг донолиги ҳисобланади.

5-мавзу: Нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг раҳбар фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти

Режа:

1. Мулоқот маданияти ва унинг миллий характер.
2. Раҳбар фаолиятида нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг ўрни.
3. Маънавий-мафкуравий тадбирлар жараёнида нутқ ва мулоқот маданияти.

Таянч иборалари: мулоқот маданияти ва унинг миллий характер, раҳбар фаолиятида нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг ўрни.

1

Мулоқот жараёни¹, аслини олганда, одамлар ўртасидаги ахборот алмашуви бўлиб, унинг асосий мақсади узатилаётган ва қабул қилинаётган ахборотнинг тушунарлилигини таъминлашдир.

Ахборотни бевосита (жонли мулоқот орқали) ва билвосита (ахборот тарқатиш воситалари орқали) узатиш мумкин. Ҳозирги даврда, оммавий ахборот воситалари, хусусан, радио-телевидение, интернет тармоғи орқали ҳар қандай маълумотни дарҳол, "совутмасдан" дунёнинг истаган бурчагига етказиш мумкин бўлган ҳолда, нотикқа, яъни одамлар билан бевосита мулоқотга киришувчи шахсга не эҳтиёж? Нима учун ахборот тарқатиш воситалари ўта тараққий этган бугунги кунда ҳам нотикликнинг, жонли нутқнинг аҳамияти йўқолмай, аксинча, ҳаётдаги ўрни ва мавқеи ортиб бормоқда?

Оғзаки нутқнинг кучи ва унинг бошқа мулоқот турларидан устунлиги бир қатор ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади. Жумладан, нотик нутқининг лисоний воситалардан ташқари, нозик фикр ва туйғуларни ифода этиш имкониятини берувчи нутқ оҳанги, ҳиссиёт билан омукта бўлиши, нотикнинг ҳаракатлари, юз ифодаси (мимика) каби нолисоний воситалар ҳамда конкрет аудитория (тингловчи) хусусиятларини ҳисобга олиши, ақлан таъсирчан қилиш, тўғри тушунишга ёрдам беради. Яъни ҳар қандай жонли мулоқот тил, ҳаракат, мимика, оҳанг ва яна бир қатор воситаларнинг ҳаракатчан ва рангдор омуктасидир.

Шунинг учун ҳам киши, масалан, телевидение ёки интернет тизими орқали олган ахбороти билан қониқмайди ва эшитган воқеа-ҳодисалари ҳақида ўртоқлари, оила аъзолари, ҳамкасблари ёхуд кўни-кўшнилари билан фикр алмашиш, ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашишга, уларни ўз фикрларига шерик қилишга ошиқади. Рухшунос

¹ Саидов У. Бошқарув ва нотиклик санъати. –Т.: Академия, 2010. 19-22 бетлар.

олимларнинг тадқиқотларига қараганда, ҳозирги замон кишиси ўзаро мулоқотга сарф қиладиган вақтининг учдан икки қисми оғзаки, жонли мулоқотга тўғри келади.

Рус олими А.Ф.Кони бу хусусда шундай ёзган эди: “Сўз - инсоннинг буюк курулларидан бири. Ўрнида, сидқидилдан ўз вақтида айтилган оддийгина сўз қудратли ва энгилмас кучга айланади. У сўзловчининг ўзини қизиқтириб юбориши, уни ва атрофдагиларни ўз нафислиги билан маҳлиё этиши мумкин”.

Нотиқ учун энг муҳим ва унинг маҳоратини намоён этувчи хусусият - тингловчилар билан мулоқот ўрната олишдир. Албатта, нутқнинг илмий-назарий мазмундорлиги, амалий натижаларга қаратилганлиги бирламчи аҳамиятга эга. Аммо нотиқ гапларига қулоқ солишмаса, аудитория нутқ сўзланаётган пайтда ўз хаёли ёки ишлари билан банд бўлса, нутқ аудитория диққатини жалб этмаса, у мутлақо самарасиз бўлади.

Француз тилшуноси П.Буаст: “Гапираётган одам экади, эшитаётган одам ҳосил йиғади”, - деган эди. Ҳомоно, нотиқ сўзлаган нутқидан ҳосил олмақни истар экан, конкрет тингловчиларнинг онги ва қалбига йўл топмоғи, жонли қизиқишини уйғотиши, фикрлашига туртки бериши, ҳис-туйғуларига таъсир ўтказиб, уларни жунбушга келтириши лозим. Бунга фақат аудитория (тингловчи) билан мулоқот ўрнатилган тавдирдагина эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам ўтмишдаги барча машҳур нотиқлар айна шу масалага алоҳида эътиборларини қаратиб келишган. Хусусан, Кайковус бу борада шундай деган эди: “Ҳар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмагил, тўғри таъриф қилгил ва уни бир рангда айтгил: хосга хос сўз, омийга омий сўз дегил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсун ва эшитган кишига оғир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар”¹.

Нотиқнинг аудитория билан самарали мулоқот ўрнатиши бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, нутқ сўзлашга жазм қилган киши улар ҳақида тасаввурга эга бўлиши ва улар билан боғлиқ қонун-қоидаларга риоя этиши керак. Қуйида уларнинг айримларини кўриб чиқамиз.

Нотиқнинг муваффақияти кўп жиҳатдан тиягловчилар қалбига йўл топиш, улар билан алоқа ўрната олишига боғлиқ, зеро мулоқот жараёни, биринчи навбатда, одамлар ўртасида ахборот алмашинишдан иборат бўлиб, ундан кўзланган мақсад - узатилаётган ва қабул қилинаётган ахборотнинг тушунарлилигини таъминлашдир. Бунинг учун эса нотиқ ва тингловчи(лар) ёки суҳбатдошлар бир-бирини ҳамкор сифатида қабул қилиши ва шу асосда ўзаро тушуниш муҳитини яратиши лозим.

Ҳозирги замондаги тезкор ҳаёт суръати ишчан мулоқот жараёнида фавқулодда ҳолатларни вужудга келтиради. Бу, ўз навбатида, муайян билим, турли тоифадаги одам(лар) билан мулоқотда бўлиш кўникмаларини шакллантириши талаб этади.

Аудитория (суҳбатдош) билан руҳий, ҳиссий, ақлий мулоқот ўрнатишнинг бир қатор усуллари мавжуд. Бунинг учун, биринчи навбатда, мулоқот ўрнатишга ҳалақит берувчи тўсиқларни бартараф этиш лозим. Муҳими - тингловчи(лар) билан мулоқот қилиш истаги. Нотиқлик санъатининг биринчи (асосий) қоидасига биноан нотиқ фақат ўзига маъқул, ўзи ҳурмат қилган кишиларгагина мурожаат этиши керак, Бошқа сўз билан айтганда, сизда ёмон туйғуларни уйғотувчи киши нутқингизнинг объекти бўла олмайди.

Сиз учун ёқимсиз бўлган одамга нутқ билан мурожаат этмаслик кераклигининг бошқа маънавий жиҳати ҳам мавжуд. Яъни, нотиқ ўз нутқини эзгуликка йўналтирмоғи, тингловчида эзгу туйғуларни уйғотмоғи керак. Бу эса, аввало, инсонга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлишни заруратга айлантиради. Куръони каримда инсоннинг ер юзида халифа қилиб яратилганлиги зикр этилади. Шундай экан, суҳбатдошига Аллоҳнинг ер юзидаги вакили меҳр кўрсатиши даркор. “Ўзингга эп билмаган нарсани, бировга раво кўрмагин”, - дейди халқимиз. Шунинг учун сўзлаётган киши, ўзгага ёмонлик келтирмасликни ўйлаши, ҳар гапни андиша билан сўзлаши керак. Аммо кўп ҳолларда бунга эътибор қилинмайди.

¹ Кайковус. Қобуснома. - Т.: Мерос, 1992. 35 бет.

Юқорида зикр этилган нотикликнинг икки қондаси нутқий мулоқотнинг маънавий жиҳати билан боғлиқ ва тингловчи(лар) билан мулоқот ўрнатиш, нотик ўз олдига қўйган мақсадга эришишнинг дастлабки муҳим шартларидир. Тингловчилар айтилган сўзларни қабул қилишлари учун нотик уларда шахсни кўриши, уларга нисбатан ўз хурмати, эзгу ниятини кўрсатиши керак, шундагина уларнинг қалбида мувофиқ жавоб ҳислар уйғотиш мумкин

Тингловчи(лар) билан дастлабки мулоқотни ўрнатиш бутун мулоқот самарадорлигини белгилайди. Шунинг учун нутқнинг муаффақияти кўп жиҳатдан тингловчи(лар) ва нотик ўртасида табиий равишда вужудга келадиган ва мулоқот ўрнатишга ҳалақит берувчи тўсиқларни бартараф этишга боғлиқ. Нутқий мулоқот жараёнида тингловчи нутқнинг объекти сифатида намоён бўлади ва “сўзловчи - тингловчи” жуфтлигида тингловчи ҳолати устуворликка эга.

Узоқ йиллар раҳбар бўлиб келган ва “Тақдир битиклари” китобида Қурбон Амиркулов раҳбарлик ҳақида ёзади¹:

“Яхши ҳунар эгаси, касб устаси бўлиш бошқаю, раҳбарлик қилиш бошқа.

Жамиятнинг ҳамма бўғини раҳбарга муҳтож бўлганига қарамай, “раҳбар” деб аталадиган алоҳида касб йўқ.

Баъзида ўзимча: “Раҳбар чангалзор қондасидаги “табиий танлаш” қонуни билан пайдо бўладими?” дея ҳазил аралаш истехзоли хаёлга ҳам бораман. Ҳазиллашаман-у, лекин унинг замирида катта ҳақиқат борлигини ички бир туйғу билан сезаман. Ахир, раҳбар дегани осмондан тушмайди-ку!

Одамлар жамоасида тенг ҳуқуқлар асосида меҳнат қилаётганлардан бири ўзининг бошқалардан устунроқ томонлари билан кўзга ташланади ва унга “раҳбар” бўлишга йўл очилади. У юқори поғона раҳбари бўлиши учун жуда кўп зинапоялардан кўтарилиши керак.

Раҳбарлик лавозимига интилиш чўққига тирмашиб чиқишдек гап. Ҳар қадамда кўзга кўринмас “офат”лар бор. Бу офатлардан омон-эсон ўтиш ва кўзга кўринган “раҳбар” бўлиш учун ҳам кишида Оллоҳ берган “азизий” ақл бўлиши зарур.

Менимча, раҳбарлар асосан икки тоифага мансуб бўлади. Сиёсий раҳбарлар ва халқ хўжалиги йўналишида бевосита ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган раҳбарлар. Сиёсий раҳбарларга давлат бошқаруви, партия ва касаба уюшмалари, турли сиёсий оқимларнинг катта-кичик раҳбарлари киради”².

Бизнингча Ўринбой Бегимкулов “катта-кичик раҳбарлари” тоифасидан бўлган, у кишининг аввал “Фалсафа” ва кейин “Миллий ғоя ва фалсафа” кафедрасида мудирлик қилган йиллари 12 -13 йилни ташкил этган.

“Тақдир битиклари” китобининг бошқа ўрнида Қурбон Амиркулов “раҳбарлик йўллари”³ ҳақида ёзади.

“Раҳбарнинг қай йўл билан шу лавозимга келгани ҳам жуда муҳим. Ўйлаб қарасам, раҳбар бўлишнинг йўли кўп экан.

-Бир киши ўз меҳнати эвазига раҳбарликка тайинланади.

-Биров ошна-оғайни, қариндошлари ёрдамида раҳбарлик лавозимига кўтарилади.

-Бошқа бири минбарларда сўзлаган таъсирли нутқи туфайли улуғларнинг назарига тушиб раҳбар бўлади.

-Бир киши катта раҳбарларга яқинлиги боис раҳбар бўлади.

-Бир киши ўзидан катта лавозимдаги раҳбарга “моддий ёрдам” бериб раҳбар бўлади,

-Бир киши шу лавозимга бошқа қўйиладиган арзирли одам йўқлигидан, тасодифан раҳбар бўлиб қолади.

¹ Амиркулов Қ. Тақдир битиклари. –Т.: Маънавият, 2006. 276-277 бетлар.

² Ўша асар, 277 бет.

³ Амиркулов Қ. Тақдир битиклари. –Т.: Маънавият, 2006. 282-283 бетлар.

-Бир кишининг ишлаётган жойи бировга керак бўлса, юқорироқ раҳбарликка кўтаришади.

-Бир киши “катта ўқиш”ларни битириб келиб раҳбар бўлади.

-Бир киши бирор катта раҳбар билан бирга дам олишларда танишиб, гапи кўшилиб қолиб, раҳбар бўлади.

-Баъзан бир одамдан қутулиш учун ҳам уни раҳбар килиб кўтаришади”.

Шу маънода олганда ва устоз тўғрисида сўраб суриштиришларимиз натижасида Ўринбой Бегимқулов “ўз меҳнати эвазига раҳбарликка тайинланганлигини” шохиди бўлди. Домла билан бирга ишлашган фалсафа фанлари номзодлари, доцентлар: Шермат Юсупов, Равшанбек Маҳмудов, Холмурод Абдирахатовлар ва у кишининг шогирдлари: фалсафа фанлари номзоди, доцент Собиржон Исмоилов, катта ўқитувчилар: Шавкатжон Кенжаев, Умид Мавляновлар, ўқитувчилар: Баҳром Боймурод, Фарход Боқиевларни эслашларича домла “ўз меҳнатлари” сабабли мудир бўлганлар.

Раҳбарлик психологияси ва ахлоқини махсус тадқиқ этган М.Йўлдошев ва Н.Назарзодалар ўзларининг “Раҳбарлик психологиясида ахлоқ” рисоласининг “Моҳир раҳбарлик сирлари” фаслида ёзадилар¹:

“Ҳар бир инсон ўзига яраша катта орзулар билан яшайди. Ушбу орзулар кимнингдир фақат хаёлида айланиб юраверса, бошқа биров ўз орзуларини амалга оширишга қадам-бақадам ҳаракатда бўлади. Сир эмаски, аниқ натижага фақат мана шу ўз орзуларига қадам-бақадам ҳаракатда бўлган киши эришади. Раҳбарликни орзу қилиш эса орзуларнинг энг катталаридан бири. Бунга фақатгина орзу қилиш, ҳатто раҳбарликка қадам-бақадам интилиш ҳам катта натижа бермайди. Инсон бу йўналишда иш олиб борар экан у ўзини ҳар томонлама, айниқса ахлоқий, маънавий билим ва юксак эътиқодлар билан бойитиб боради.

Шундай экан, ёшлигидан бошқарув соҳасига керак бўладиган сифатлари бор, раҳбар бўла оладиган кимсаларни танлаб бўладими? Умуман олганда, психологларнинг бу борада амалий таклиф ва талаблари яхшигина ишлаб чиқилган. Улар мана бу инсондан раҳбар чикмайди ёки мана бу инсоннинг раҳбар бўлиши учун унда мана бундай сифатларни ўзида тарбиялаши керак, деган тавсияларни беришлари мумкин.

Мисол учун, раҳбар бўлишга энг аввало инсонда бу ишга биринчи ўринда чуқур ишончли хоҳиш, уриниш бўлиши шарт. Ўз олдига мана шундай мақсад қўймаган киши раҳбар бўлолмайди. Иккинчидан, бўлғуси раҳбар кунт билан муомала, мулоқот санъатини ўрганиб ва ўз савиясида ўстириб бормоғи керак. Учинчидан, ҳар бир бўлғуси раҳбар шартли равишда таваккал қила олиши ва бунинг учун масъулиятни, кейинчалик зарур бўлганда жавобгарликни ўз бўйнига ола билишга ўрганмоғи лозим. Ушбу сифатларсиз тўлиқ маънода раҳбар йўқ ва бирон-бир шахс уларсиз раҳбарликка эриша ҳам олмайди.

Раҳбарликка эришиш учун² маълум туғма қобилиятлар, хоҳиш, ёшлиқдан бунга интилиш, яхшигина касбий тайёргарлик, одамлар, гуруҳ, кейинчалик ҳамкасблар орасида ўз фикрини илгари сура олишга ўрганиш, турли хил ғояларга ижодкор бўлиш, ўз ғояларини ҳаётта жорий қилишда шахсий услуб, усуллари маълум миқдорда тезлик билан ўзгартира олиш, албатта, ён-атрофдагиларнинг (шу жумладан ота-онанинг) ёрдами керак. Маълумки, ушбу тайёргарликлар орасида одамлар билан ишлаш ва айниқса таваккал қила олиш ва бу таваккалнинг натижаларидан қочмаслик катта аҳамиятга эга. Бу ўз ўрнида шахснинг психологик хусусиятлари билан бевосита боғлиқ бўлади.

Интилишларда шахсий манфаатнинг устунлигини кўриш қийин эмас. Бу ўз ўрнида социализмнинг назариётчилари уқтиргандай инсон учун ўта ёмон сифат эмас. Агарда, шахс бир кунлик манфаатини бошқалар манфаатидан ва ўзининг узоқ, каттароқ манфаатидан устун қуймаса. Акс ҳолда, шахс раҳбар сифатида нафақат ўз манфаатига, қолаверса, атрофдагиларнинг манфаатига ҳам катта салбий зарар етказди.

¹ Йўлдошев М., Назарзода Н. Раҳбарлик психологиясида ахлоқ. –Т.: Шарқ, 2010.12-13 бетлар.

² Йўлдошев М., Назарзода Н. Раҳбарлик психологиясида ахлоқ. –Т.: Шарқ, 2010. 13-14 бетлар.

Олимларнинг синчковлик билан кузатишларига қараганда, юқори табақадаги раҳбар беш-етти йилда етишиб чиқар ва асосан 35 ёшларда шаклланиб бўлар экан. Бу эса ўз ўрнида шахснинг қай даражада тажриба орттириш тезлигига бевосита боғлиқдир.

Раҳбар ўз диққат-эътиборини, биринчи ўринда, нимага қаратмоғи лозим. Айтиш мумкинки, ҳозирги кунда бозор ихтисодиёти биринчи ва асосий омил бўлиб турган бир пайтда бошқа нимани ҳам кўрсатиш мумкин. Аммо, тахдиллар шуни кўрсатмоқдаки, раҳбарлар бу шароитда ҳам молиявий, маркетинг, соҳани ички режалаштириш омилларидан ҳам аввалроқ ва биринчи ўринда раҳбар шахсияти билан боғлиқ мулоқот ва муомала санъатини, одамларни бошқариш билан боғлиқ ишларни, шу жумладан, бошқаларга руҳий таъсир ўткази олиш ва ўз ҳуқуқ, бурчларини, уларнинг маълум қисмини зарур ҳолатларда бошқаларга, қўл остидагиларга бериб уларни ишлата олишда дейишмоқда.

Раҳбарликнинг муваффақиятли амалга ошиши учун раҳбар биринчи ўринда тегишли қарор қабул қила олиши, ички (шахсий) интизом, ҳодисаларни, фаолиятни таҳлил қила олиш, муомалада, бошқаришда эгилувчанлик, яъни шароитга қараб фикрни тўғрилаб ола олиш, иш ва шахсий вақтни тежамкорлик билан тақсимлай билиш ва энг асосийларидан бири қилинаётган ишни моҳиятан чуқур англаш, унинг муваффақиятига ишонч ва бошқаларни ҳам бунга ишонтириш санъати.

Раҳбарлик фаолиятини кузацангиз, амин бўласизки, раҳбарнинг вақти нималарга сарф бўлади¹:

1. Корхонанинг ишини йиллик, чораклик, ҳафталик ва кунлик режалаштиришларга. Бу ўринда ҳафталик ва кунлик режалаштиришлар узокни кўра олмайдиган укувсиз раҳбарни майда ишлар билан кўмиб ташлаши турган гап. Бундай раҳбарлар кунлик ташвишлар орқасидан қувиб, ҳаётдаги ҳафталик ишларни ҳам унутишади-да доим вақт етмаслигидан нолишади. Охир-оқибат, раҳбарликнинг қуйроқ поғонасига тушишга мажбур бўлишади.

2. Раҳбарларнинг кўпгина қимматбаҳо вақтлари сарф бўладиган жой бу йиғилишлар.

3. Иш қоғозлари. Бу ўринда ҳар бир раҳбарнинг умумий саводхонлиги, ҳар бир ҳужжат бўйича зарур қарорни ўз вақтида қабул қила олиши катта аҳамиятга эга.

4. Ходимларнинг, раҳбар қўл остидаги одамларнинг мурожаатлари, яъни кадрлар билан ишлаш.

5. Ва ниҳоят, замонавий коммуникация воситалари ва улардан тежамкорлик билан фойдалана олиш, айна ҳолда, фойдалана олмаслик.

3

Ҳар бир локал маданият ўз тил тизимига эга. Бу тил тизими унинг ташувчиларига бир-бири билан муомалада бўлишга имкон беради. Маданиятда тилнинг роли ва ўрни фақат бунда эмас. Тилнинг ўрни табиатнинг ўрни каби муҳимдир. Тилдан ташқарида маданият мавжуд бўлмайди, тил унинг пойдеворини, унинг ички асосини ташкил этади. Тил ёрдамида одамлар рамзларни, меъёрларни, одатларни, ахборотни, илмий билимларни, хулқ-атвор шакллари авлоддан-авлодга қолдирадилар. Шу тариқа социализация – маданий меъёрларни ўзлаштириш, ижтимоий ролларни ёдлаш содир бўлади.

Маданиятшуносликка оид адабиётларда тилнинг аҳамияти қуйидагича баҳоланади: [3, 47-59]

- тил – маданият кўзгуси, унда нафақат мавжуд, инсонни ўраб турган дунё, балки халқнинг менталитети, унинг миллий характери, анъаналари, урф-одатлари, ахлоқий меъёрлари, қадриятлари, дунё суврати акс этади;

- тил – маданиятнинг хазинаси, чунки у ёки бу халқ томонидан тўпланган барча билим, кўникмалар, моддий ва маънавий қадриятлар унинг тил тизимида – халқ оғзаки ижодида, китобларда, оғзаки ва ёзма нутқда сақланади;

¹ Йўлдошев М., Назарзода Н. Раҳбарлик психологиясида ахлоқ. –Т.: Шарқ, 2010. 14-15 бетлар.

- тил – маданият ташувчиси, чунки айнан тилнинг ёрдамида маданият авлоддан-авлодга етказилади. Инкультурация жараёнида болалар она тилини ўзлаштириб, унинг ёрдамида улар ўтмиш аجدодлар тажрибасини ўзлаштириб оладилар;

- тил атрофдаги мавжудлик объектларини идентификация қилишга имкон беради, уларни таснифлашга ва дунё ҳақидаги маълумотларни тартибга солишга ёрдам беради;

- тил инсоннинг атроф-муҳитда адаптациялашуви (мослашиши)ни осонлаштиради;

- тил объектлар, ҳодисалар ва уларнинг мутаносиблигини тўғри баҳолашга ёрдам беради;

- тил инсон фаолиятини ташкил қилиш ва тартибга солишга имкон яратади;

- тил – шахсни шакллантирувчи маданият қуроли, айнан тил орқали инсон ўз халқининг менталитети, анъаналари, урф-одатларини ҳамда дунёнинг ўзига хос маданий тасвирини қабул қилади.

Тилга бўлган қобилият инсонни бошқа тирик мавжудотлардан фарқлайди. Тил бўлмаганда, инсон ҳеч қандай кўникма ва малакаларга эга бўлмасди. Унинг хулқ-атвори инстинктлар томонидан тартибга солинган бўлур эди, ўзи эса бошқа ҳайвонлар муҳитидан ажралиб чиқмасди. Демак, тил айни пайтда маданият маҳсули ҳамдир, унинг муҳим таркибий қисми, маданиятнинг мавжуд бўлишининг шартидир.

Сўз предметни ёки атрофдаги дунё ҳодисасининг ўзини эмас, балки инсон унинг онгида мавжуд бўлган ва ўз маданияти томонидан детерминация қилинган дунё суврати орқали нималарни ва қандай кўришини акс эттиради. Ҳар бир инсоннинг онги унинг индивидуал тажрибаси таъсири остида ҳамда ўтган аجدодлар тажрибасини эгаллашга хизмат қиладиган инкультурация натижасида шаклланади. Тил – барча ўраб турувчи нарсаларни автоматик тарзда акс эттирувчи оддий кўзгу бўлиб эмас, балки дунёни кўра олишга имкон берувчи призма бўлиб хизмат қилади. Дунёнинг маданий суврати тил сувратидан бойдир. Бироқ айнан тил орқали дунёнинг маданий суврати амалга оширилади, вербаллашади, сақланади ва авлоддан-авлодга етказилади. Тил, тафаккур ва маданият бир-бири билан шу қадар узвий боғланганки, улар амалда бир бутунликни ташкил қилади ва бир бирисиз яшай олмайди. [2, 184]

Тил ва маданият ўртасидаги муносабатлар бир бутун ва бир қисм ўртасидаги муносабат сифатида қаралиши мумкин. Тил маданиятнинг бир қисми ва маданият қуроли сифатида тушунилиши мумкин. Шу билан биргаликда тил мустақил, семиотик тизим сифатида ҳам таҳлил қилиниши мумкин. Ҳар бир тил ташувчиси – бир вақтнинг ўзида маданият ташувчиси ҳамдир. Шунинг учун тил белгилари маданият белгилари функцияларини бажариш қобилиятига эга бўла оладилар. Шунинг учун ҳам тил унинг ташувчиларининг маданий-миллий менталлигини акс эттира олади.

Сўзлар нафақат предмет ва ҳодисалар номи, балки дунёнинг маданий суврати призмаси орқали ўтказилган амалдаги ҳаёт бўлиб, мазкур халққа оид хусусиятларни акс эттиради. Спектрнинг битта қисмига қараган ўзбек кўк, ҳаворанг ва мовий рангни кўрса, инглиз фақат мовий рангни кўради. Само ўзбекларда «мовий», «кўк», «ҳаворанг» сўзлари орқали ифодаланса, инглизларда фақат «blue» сўзи билан ифодаланди. Демак, тил инсонга дунёни кўра билишга имкон беради. Битта тушунча турли тилларда ифодаланишининг турли шаклларига эга бўлади. Шунинг учун чет тили ни ўрганаётганимизда, биз ўзгалар дунё сувратининг бир қисми билан танишамиз, уни ўз она тилимиздаги суврат билан қиёслаймиз. Бу эса чет тили ни ўрганишда қийинчиликларни туғдиради.

Тилнинг энг етакчи хоссаларидан бири унинг универсаллиги бўлиб, у инсонга тилни коммуникациянинг турли вазиятларида, жумладан, бошқа маданият вакиллари билан муомала қилишда тилдан муомала воситаси сифатидан фойдаланишга имкон беради. Тилнинг универсаллиги одамларга ҳам ички маданий, ҳам маданиятлараро муомалага киришишга имкон беради.

Маданиятлараро коммуникацияда бирон-бир ахборотни бир тилдан бошқа тилга ўгиришда муаммоларга дуч келинади. Турли тиллар яратадиган турли дунё сувратлари

туфайли таржима қилишда тўғри таржимага эришиш қийин. У ёки бу тушунчасини ифода этиш учун бошқа тилда бундай тушунча эквиваленти топилмаслиги ҳам мумкин, шунинг учун айрим ҳолларда бу тушунчага яқин бўлган эквивалентлардан фойдаланилади. Демак, бундай атамалар билан белгиланган тушунча ва нарсалар мазкур маданият учун хос бўлиб, бошқа маданиятларда учрамайди ва уларни белгилайдиган атамалар ҳам йўқ бўлади. Масалан, рус тилида «ҳаё», «сумалак» тушунчалари йўқ ва уларни белгилайдиган сўзлар ҳам йўқ. Ўз навбатида, инглиз ёки ўзбек тилларида «блины», «борщ», «водка» деган тушунчалар ва сўзлар йўқ. Бундай тушунчалар бошқа тиллардан ўзлаштириб олган сўзлар ёрдамида ифодаланади.

Ҳар қайси тилнинг лексиконида лексик ўзлаштирмалар кўп эмас. Муаммо шундаки, сўзнинг маъноси фақат лексик тушунча (сўз денотацияси) билан ифода этилмай, кўп ҳолларда унинг лексик-фразеологик уйғунлиги ва коннотацияга (ҳалқларнинг у ёки бу предметлар ҳақидаги маданий тасаввурлари) боғлиқ ҳам бўлади. Шунинг учун матнни фақат луғат ёрдамида тўғри таржима қилиб бўлмайди. Чет тили ни ўрганиш ва ундан муомалада фойдаланиш жараёнида сўзларни алоҳида ёдлаш эмас, балки уларнинг маъносига эътибор бериб ёдлаш зарур.

Масалан, русча «крепкий чай», ўзбекча «аччиқ чой» («горький чай»), инглизча «кучли чой» (strong tea) бўлади. Ёхуд ўзбекча «қаттиқ ёмғир», русча «сильный дождь», инглизча «оғир ёмғир» (heavy rain) бўлади. Демак, луғат ёрдамида таржима қилинганда, бундай лексик-фразеологик сўзлар бирикмаси чет эллик учун тушуниб бўлмас даражага етиши мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, тил нафақат кишилар ўртасидаги алоқа воситаси, балки маданият ташувчи ҳамдир. Шу сабабли ҳозирги ёшларимиз тил ва нутқнинг раван ва софлигига катта эътибор қарацалар мақсадга мувофиқ бўларди.

Узоқ тарихдан маълумки, қадимги Юнон давлатларида VI асрдан бошлаб бизнинг эраизгача элчи этиб жамиятнинг энг яхши нотикларини, зукко адвокатларини тайинлашган. Улар фақат ва фақат энг жозибадор, сержило сўзлардан фойдаланишлари шарт бўлган.¹ Демосфеннинг сўзларига кўра: «Элчилар кўл остида на кемалар, на пиёдалар ва на кўрғонлар бор. Уларнинг ягона қуроли бу, сўзлар ва қулай имкониятлардир. Муҳим музокаралар кетаётган пайтда бундай имкониятлар жуда кам бўлади. Агар бу имконият кўлдан бой берилса, демак, у бутун умрга йўқотилади. Қулай фурсатдан фойдаланолмай, сустлашган элчи, нафақат имкониятни кўлдан бой беради, балки уларни бошқариш ҳуқуқини ҳам йўқотади.»²

Шунингдек, таниқли олим Х.Вильднер ҳам ўз фикрини қуйидагича изоҳлайди: «Дипломатик услуб биринчи навбатда содда ва аниқлиги билан фарқ қилиши лозим, бунда ифода усулининг кўпол ва дағал тарзда содда ифодаланиши эмас, балки чуқур ижодий ёндошилган классик содда шакллар назарда тутилади. Бу содда, аммо улуғвор услубда ички ҳаёт ўз аксини топиши керак, у моҳир дипломатнинг индивидуаллигини ифодалаш лозим. Фикрни жимжимадор сўзлар билан узоқ вақт давомида ифодалаш ҳам соддалик ҳисобланмайди».

Қадимги хитой донишмандлари ҳам суҳбат жараёнида инсоннинг руҳий ҳолати муҳим омил эканлигига кўп бора таъкидлаганлар: Одамнинг беағи – донолик, доноликнинг беағи – осойишталик, осойишталикнинг беағи – жасурлик, жасурликнинг беағи – мулойимлик.³ Демак, мулойимлик асосида олиб борилган ҳар қандай музокара ўз ечимини топади. Қуйида мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг суҳбатларидан бир намуна келтиришни жоиз деб топдик. «Бу ҳақда сўз юритар эканмиз, беихтиёр 1996 йили Парижда ЮНЕСКОнинг ўша пайтдаги бош котиби Федедрико Майор жаноблари билан бўлган бир суҳбат ёдимга тушади. Ўшанда жаноб Майор Улуғбекнинг илмий меросини юксак баҳолаб, унинг юлдузлар ҳаракатига оид ҳисоб-китоблари бугунги кунда

¹ Никольсон Г. Дипломатия. ОГИЗ. Госполитиздат. 1941 стр-22

² Исраэльян В.Л. Дипломаты лицом к лицу. М. Международное отношение г.1990 стр-13.

³ Жалолов А. Сержило тафаккур дурдоналари. Тош, «Наврўз» – 2003 й., 12-бет.

компьютер ёрдамида текшириб кўрилганда атига бир неча дақиқага фарқланиши аниқланди, деган гапни айтиб қолди. Шунда мен унга жавобан, йўқ, жаноб Федерико Майор, Улуғбек хато қилган бўлиши мумкин эмас, балки компьютерлар хато қилган бўлиши мумкин, деган эдим. Гарчи бу гап дўстона лутф тариқасида айтилган бўлса-да, ўйлайманки, унинг замирида чуқур ҳақиқат мужассам».¹

Баҳс жараёнида, аввало томонларга нисбатан хурматни доимо сақлаш лозим. Яъни муружаат тариқасида жаноб, хоним ва албатта кишининг исми тўлиқ ва ҳеч қандай салбий ҳиссиётларсиз айтилиши шартдир. Қолаверса, инкор этилаётган фикр тўғридан-тўғри танқид этилмаслиги керак. Яъни бу жараёнда куйидаги фикрлардан намуна олиш мумкин.

- Мен сизнинг фикрингизга қўшила олмайман, аммо ҳар доим ўз фикрингизда қолиш ҳуқуқингизни хурмат қилишга тайёрман.

- Айтганларингиз билан ҳеч ҳам келиша олмайман, лекин сизнинг ҳаққингиз учун буни айтишга курашаман.

Қизғин дибатларни бундай ижобийлик ва ижодийлик ҳисси билан олиб бориш бола руҳиятига ҳам алоҳида таъсир кўрсатади. У фикрларни тўғри ва ҳеч қандай ортикча ҳиссиётларга берилмаган ҳолда қабул қилишни ўрганади. Уларни тезлик билан онгида таҳлил этиб, хушмуомалалик асосида иккинчи томонга қайта узата олади. Баҳслашаётганлар ўртасида кўринмас маданий алоқа ўрнатилади. Зеро, буюк олим Пифагор айтганидек: «Сухбатни шундай олиб бормоқ керакки, токи, сухбатдошлар дўстлардан душманларга эмас, балки, душманлардан дўстларга айлансинлар»².

6-мавзу: Ҳозирги даврда нотиклик санъати ва нутқ маданиятига қўйиладиган асосий талаблар

Режа:

1. Ҳозирги даврда нотиклик санъати.
2. Нутқий маданиятни шакллантирувчи омиллар.

Таянч иборалари: замонавий нотиклик, нутқ маданияти ва унга қўйиладиган талаблар.

1

Маълумки, боланинг келажакда ўрнини белгилаб берувчи асосий 3 та омил мавжуд: ҳарактер, мослашувчанлик ва қобилият. Бугунги кундаги талабларнинг аксарияти, асосан, қобилиятни ривожлантиришга қаратилган. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонунида “Давлат таълим стандартлари умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълим мазмунига ҳамда сифатига қўйиладиган талабларни белгилайди” дея қайд этилган. Бу талаблар ижтимоий талаб билан боғлиқ экан, ўқувчиларда жамият ҳаётида фаол иштирок этишлари, жамият равнақиға сезиларли ҳисса қўшишларини таъминлаш мақсадида ўз-ўзини бошқариш ва рақобатбардошлик, ҳамкорлик ва ишончлилиқ малакаларини она тили воситаларидан фойдаланган ҳолда шакллантиришга эътибор қаратиш лозим. Шу сабабли она тилидан ўқув режа ва дастурлар куйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

1. Ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган БKM элементлари ўқувчилар ютуғи ва эришган муваффақиятларини рағбатлантиришга қаратилган бўлиб, ҳар бир босқичда таълим мазмунига қўйиладиган талаблар аниқ белгиланган бўлиши лозим.

2. Грамматикага оид билимлар тилшунослик бўлимлари юзасидан эгалланган тушунчаларга асосланибгина қолмасдан, тил ижтимоий ҳодиса эканлиги, унинг шаклланиш ва таракқиёт манбалари ҳақидаги билимлар ҳам шакллантиришга қаратилиши, тилшунос олимлар ҳақида маълумотга эга бўлиши, шунингдек, ўқувчиларда тил ҳодисалари ва фактларини таҳлил қилиш ва баҳолаш малакаларини ҳам ривожлантириш зарур;

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 46-47 бет.

² Жалолов А. Сержило тафаккур дурдоналари. Тош, «Наврўз» – 2003 й., 37-бет.

3. Ўқувчиларда фикрни оғзаки ва ёзма боғланишли баён қилиш малака ва кўникмаларини шакллантирибгина қолмай, қандай фикрлаш лозимлигини ҳам шакллантириш лозим;

4. Маданий – маънавий йўналишдаги БКМ элементларини шакллантиришда тилни миллат маданияти ва маънавиятини белгиловчи асосий омил эканлигига, тил ва миллат тарихи боғлиқлигига, чиройли нутқ (нотиклик) элементларини шакллантиришга эътиборни қаратиш лозим. Шунингдек, она тили таълимида ватанимизнинг кўп миллатлилик хусусиятига ҳам эътибор қаратиш лозим.

Жамиятнинг ижтимоий талабидан келиб чиққан ҳолда ўқувчилар она тилидан эгаллашлари шарт бўлган БКМлар аҳамиятлилик жиҳатидан қуйидаги тартибда жойлашиши мақсадга мувофиқ:

1. Коммуникатив саводхонликни ривожлантириш (нутқ ўстириш);
2. Грамматика ва тилшуносликка оид билимларни шакллантириш;
3. Маданий-маънавий дунёқарашни камол топтириш.

Маълумки, тил жамиятда асосий алоқа воситаси ҳисобланади. Шунингдек, тил воситаларидан тўғри ва унумли фойдаланиш инсоннинг интеллектуал ривожланиш даражасини белгилаб беради. Нутқнинг оғзаки ва ёзма кўринишидан унумли фойдаланиш, ўқиш ва эшита билиш қобилияти, телевизор, фильм, компьютер ёки бошқа манбалардан олинган маълумотларни тушуниш, таҳлил қила жамият ҳаётидаги фаол иштирокнинг асоси ҳисобланади.

Тил маънавий қадриятларни етказувчи асосий манба ҳисобланади. Ўқувчилар тил бойликларидан турли хил вазиятларда, мақсадларда ва шароитларда фойдалана олиш кўникмасини шакллантириш керак. Ўқувчиларда ўз тилини ривожлантиришга бўлган қобилиятларини ривожлантириш, турли хил кўринишга ва шаклга эга бўлган матнларнинг таҳлиliga танқидий ёндашиш малакаларини камол топтириш лозим.

2

Тилнинг бутун бойлигини билиш, ҳис этиш нотикнинг асосий вазифаларидан биридир. Ҳар қандай нутқнинг асосини, у илмий маъруза бўладими, тантанали нутқ, бирор ишга даъват этиш ёки шунчаки муайян ахборотни тингловчиларга етказишми, бундан қатъи назар, жонли сўз ташкил этади. Айни вақт ва ўрнида қўлланган сўз нутқнинг мазмундор, асосли, ҳаққоний ва мантикий бўлишини таъминлайди. "Ўзига сўз билан ёрдам беради. Зеро инсон табиатига танадан фойдаланишдан кўра кўпроқ сўздан фойдаланиш хос", - дейди бу борада Аристотель.

Нотикнинг ўз олдига қўйган мақсадига эришмоғи кўп жиҳатдан нутқнинг жўшқинлигига боғлиқ. Машҳур Рим нотиғи Цицерон: «...эҳтиросиз нутқ ҳеч нарсага ярамайди», - деган эди. Нутқга ана шу эҳтиросни жо қилиш, ўни жўшқин қилиш учун нотик, аввало, ҳар бир сўзнинг қуввати, "юки"ни ҳис этиши, улардан матнда тўғри фойдалана олиши лозим. Тилшунос олим Н.Маҳмудов бу борада шундай дейди: «Сўзга ошuftалик, сўзнинг остини ҳам, устини ҳам кўра олишга интилиш, нутқ латифлигидан, нутқдаги сўзларнинг фавқулоддаги уйғунлигидан завқланиш, она тилида таъсирли нутқ айта олувчига, китобат санъати соҳибига айрича ҳавас билан қараш ўзбекнинг азалий урфларидандир... Тилимизда бир фикрни бир қанча шаклу шамойилларда ифодалаш имкониятлари бор. Айнан қайси шаклу шамойилни танлаш, мулоқот вазияти учун энг уйғун ифодани топа билиш нутқ эгасининг маҳорату малакаси, маърифату маънавиятига боғлиқ. Дарҳақиқат, ўтмишда воизлик санъати усталари ўз нутқларида тасвирий воситалар ва бадий безаклардан кенг фойдаланганлар. Боз устига, Шарқ мутафаккирлари нотик учун зарур билимлар хусусида фикр юритар эканлар, бошқа илмлар қатори шеър(аруз) илмидан, албатта, бохабар бўлиш лозимлигини таъкидлайдилар. Хусусан, Беруний шундай дейди: "Наҳв насрда ва аруз назмда айтилган сўзнинг меъёрини ўлчовчи ва хатосини тузатувчи, аниқ иккита мезон бўлиб қолди, лекин наҳв булар иккисининг умумийроғидир, чунки у насрни ҳам, назмни ҳам биргаликда ўз ичига қамраб олади...

Хуллас, яхши нутқ тузиш учун нахв, аруз, мантик фанлари ҳамкорлигидан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг биронтасига аҳамият бермаслик, булардан бирининг қоидаси бузилиши қолган иккитасига таъсир қилмай қолмайди". Хондамир эса «иншонинг фазилати» ва «фазилатли сўз усталари» ҳақида фикр юритиб дейди: "Донишманд мунши(ёзувчи)лар илм ва санъатни қўлга киритишда, турли йўллар билан ҳаракат қилиб, порлоқ сўз гавҳарларини икки йўсинда топганлар. Бири назм, бу шеърий табиатдан туғилади. Иккинчиси наср, бу эса, иншо (наср С.У.) арбоблари фикрларининг натижасидир. Иншо фазл эгаларининг таърифича, маъно қизларининг қулоқ ва бўйинларини сўз дурлари беағи ва ёрқин ибора зийнати билан ясатиш, жумла эшитилишини кўнгилни хира қиладиган сўзлардан тозалаш ва ҳикояни тилда жараён қилиш билан оғизда ҳаёт сувига айланиб кетадиган луғатлар билан безашдан иборатдир .

Нотиқ лисоний ифода воситалари ёки бошқа сўзлар билан айтганда, бадий тил воситаларини билса ва улардан моҳирона фойдалана олса, нутқининг таъсирчанлиги ортади.

Риторик сўроқ нутқда ифодаланган фикрни сўроқ шаклида тасдиқлайди ва жавоб талаб қилмайди. Чунки риторик сўроққа мурожаат этишдан мақсад жавоб олиш эмас, балки тингловчиларни фикрлаш жараёнига жалб этиш, нотиқ билан биргаликда кўтарилган муаммоларга ҳаёлан жавоб излашга ундашдир. Бу, ўз навбатида, бир томондан, тингловчи диққатини фаоллаштиришга, иккинчи томондан эса, нутқнинг оҳангини кучайтиришга ёрдам беради. Нотиқ савол-жавоб шаклидан, ундов; даъватлардан моҳирона фойдалана билса, аудиторияда нафақат ҳамфикр лиликни уйғота олади , балки уни ўз туйғуларига шерик қилади.

"Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб — китобларининг ўқишли бўлганлиги эмас-ми?".

"Ошиқ бўлган кимса маъшуқага эришмакни истамасму?! Шунинг учун бироз тиришмасму?"

Риторик мурожаат ҳам гарчи шаклан мурожаат бўлса-да, риторик сўроқ сингари шартли характерга эга. Риторик муро- жаат нутқга зарур бўлган оҳангни (тантанаворлик, кўтаринки- лик, самимият, эҳтирос, киноя, кесатик ва ҳ.к.) бахшида этади.

"Эй қардошлар, вой миллатдошлар!!! Кўзимиз ғафлат уйқу- сидан очиб, атрофимизга назар солмакимиз лозимдир".

Нотиқ ифодалиликнинг ўхшатиш, таққослаш, қарши қўйиш каби оддий воситалари ёрдамида ҳам ўз мақсадига эришиши мумкин. Тарихда ўтган машҳур нотиқлар улардан унумли фойдаланишган. Умуман олганда ўхшатиш табиат ҳодисалари, предметлар, дунёни билишнинг дастлабки ва энг оддий шаклидир. Шунинг учун ҳам ёзувчи, режиссёр, актёр — умуман барча ижодкорларнинг нутқлари ўхшатиш, қиёслаш ва қаршилашларга бой. Ўхшатиш, қиёслаш, қаршилаш предмет, унинг моҳиятини яхшироқ англашга ёрдам беради, предметнинг бетак- рор хусусияти ва ўзига хослигини намоён этади. Боз устига, улар тишловчининг тасаввурини уйғотади, улар кўз ўнгида предмет ва ҳодисанинг жонли суратини намоён этади, бу эса, ўз навбатида, диққатни кучайтириб, нотиқ нутқининг идрок этилишини оширади.

Ўхшатишнинг турлари ва шакллари кўп. Хусусан, тўғридан-тўғри ўхшатиш, -дек, ўхишш, худди, гўё, мисли, сингари, янглиг, симон каби сўзлар ёрдамида тузилган ўхшатиш ёки қисқа ўхшатиш ва тўлиқ ўхшатиш ва ҳ.к.

Ҳар бир одам- нинг у ёки бу нарса ҳақидаги нуқтаи назари эса унинг ҳаётий тажрибаси. билими, ҳис-туйғуларидан иборат мустаҳкам заминга таянади. Шунинг учун суҳбат ёки баҳс чоғида ўзга одамни ўз фикрларига ишонтириш, унга ўз нуқтаи назарини ўтказиш қийин иш. Бундай ишни амалга оширишга қуйидаги ишонтириш қоида- лари ёрдагл беради:

Биринчи қоида. Келтирилаётган далилларнинг кетма-кетли- ги фикрнинг асослилиги даражасини белгилайди. Далил ва асос- ларнинг қуйидаги тартиби мақсадга мувофиқ:

кучли далиллар — ўрта далиллар — битта энг кучли далил. Кучсиз далиллардан иложи борича фойдаланмаслик керак, чунки улар фойдадан кўра, кўпроқ зиён етказди. Бунда далилнинг қуввати (кучли-кучсизлиги) сўзловчи нуқтаи назаридан эмас, балки тингловчи (қарор қабул қиладиган киши) нуқтаи назаридан белгиланишини эътибордан қочирмаслик керак.

Қаршилантириш усули нутқ объектини янада яққолроқ ифода этишга ёрдам беради. Масалан: "Социалистларнинг фикрича даромад олиш — гуноҳ. Мен эса зарар кўриш — гуноҳ деб ҳисоблайман" (Уинстон Черчилль); "Ҳаёт — тинимсиз такомиллашиб боришдир. Ўзини комил деб ҳисоблаш — ўзини ўлдириш деганидир" (Кристиан Фридрих Хеббель); "Азоб-уқубатларга юзлаб одамлар дош бериши мумкин, эсон-омонликка эса санокли одамлар бардош бера олади" (Карлейль) .

Нотиқнинг ўз нутқида метафора (истиора) ва эпитет (сифатлаш), аллегория ва гипербола, перифраз ва оксиморон каби ифодалилиқнинг стилистик воситаларидан фойдалана билиши уни янада равшан, образли қилиш имконини беради. Метафора - ўзида яширин ўхшатишни мужассам этган сўз ёки иборадир. Эпитет эса тушунча, ҳодиса ёки предметнинг характерли хусусиятини аниқлаб, ажратиб кўрсатувчи сўздир. "Борми сенда бизим каби инсонлар, Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар, Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар, Қардош этин кўймай еган қоплонлар?" (Фитрат) Метафора (истиора)нинг шаклларида бири — жонлантириш нутқда кўп ишлатилади.

Эпитетлар кўпинча ёлғиз ўзи келмасдан, муайян сўз бирикмаси таркибида келади. Бундай бирикма метафорик эпитет дейилади. Масалан олтии куз, қумуш киш, оташ юрак ва х.к.

Метафора ва эпитетлар нутқни жозибали қилиш баробарида, тикгловчи диққатини нутқ предметининг нотиқ истаган маълум бир жиҳатига жалб этишга ҳам ёрдам беради.

Нутқни жозибадор қилиш йўлларида бири — фразеологизмлардан унумли фойдаланиш. Шунинг учун нотиқ ўзбек тилининг бой қатламини ташкил этган фразеологизмларни билиши, улар билан ўз тилини бойитиб бориши муҳим аҳамият касб этади. Фразеологизмлар чуқур маъноли, ихчам, умумлашган ҳикматона маънога эга бўлгани учун нутқнинг экспрессивлик даражасини ошириши билан бирга, уни ихчамлаштириш ҳамда фикрни асосли қилишга ёрдам беради. Ўзбек тили фразеологизмларга жуда бой. Стилистик бўёқдорлигига кўра уларни бир неча туркумга ажратиш мумкин. Кўтаринки, тантанали руҳдаги фразеологизмлар: Ватан ўғлонлари, она юрт. Маъқулламайдиган: қайга борса питпилдиқ, томдан тараша тушгандай, ўйлаб тушига кирмаган, қовун туширмоқ, отдан тушса ҳам эгардан тушмайди, тул гўшти еган, туяни ютиб думини кўрсатмайдиган. Истеҳзоли: тулнинг думи ерга текканда, анқонинг уруғи, туя кўрдинтми — йўқ, тўйдан олдин ноғора, ҳар тўқисда бир айб, гапга тўн кийгизмоқ. Кўпол: давлатига тўнқаймоқ, тўқим табиат, ковшини тўғрилаб қўймоқ Ҳазиломуз: жуфтакни ростламоқ, қулоғига ун босмоқ, сувга олиб бориб суғормай келмоқ, жигардан урмоқ, хамир учидан патир ва х.к.

В.Г.Белинский фразеологизмларга "гилнинг халқона қиёфаси", дея таъриф берган эди. Улар тилнинг миллий руҳини ифода этади. Ҳар қайси тилда, хусусан, ўзбек тилида фразеологизмлар воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини аниқ ва лўнда акс эттиради. Масалан, кучли ёмғир ҳақида "челақдан қуйгандек" деймиз ёки сукунат ҳақида "сув қуйгандек" иборасини қўллаймиз. Фразеологизмлар ўзининг аниқлиги, образлилиги билан тингловчи кўз ўнгида муайян ҳолат, ҳаракат, вазиятнинг жонли суратини гавдалантиради: тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, қовоқ солмоқ, қулоқни динг қилмоқ, кўзини лўқ қилмоқ, сичқоннинг ини минг танга, оёғи ердан узилмоқ...

Оксиморон (гр. охутогон — ўткир маъноли, бемаънилиқ) — ўз маъносидан кўчирилиб, бир-бирига зид тушунча, сўзларнинг бирикиб, ёнма-ён келиши: тирик мурда, ширин дард, аччик, ўлик жон...

Нутқни жозибадор қилишга ёрдам берувчи воситалардан яна бири — метонимия (мажоз). Метонимия (гр, метономия — номи ни ўзгартириш, мажоз) — ҳодиса ёки

предметни бирон-бир белгиси билан алмаштириш. Масалан: шўр сувлардан чиқиб келган бир маймун" (шўр сув — денгиз) (Фитрат).

Аллегория (гр. — ўзга ва — гапираман) — бирон мавхум тушунча ёки фикрни конкрет нарса ёки ҳодиса орқали ифодалаш. Нутқда аллегориялардан фойдаланишинг бир қатор ютуқли томонлари бор. Аввало, аллегория котиққа тингловчи билан очиқ зиддиятга бормасликка ёрдам беради. Ўзбек халқида "Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит" деган ибора бор. Бежиз айтилмаган, зеро кишига айбини очиқ айтиш унинг қамиятига тегиши, натижада тўғри гапни ҳам қабул қилмаслиги мумкин. Иккинчидан, аксарият аллегорик образларнинг келиб чиқиши халқнинг маданий анъаналари, урф-одатлари, менталитети билан боғлиқ. Улар, жумладан, халқ зртаклари, мифологияси, масаллар орқали халқ тафаккуридан мустахкам ўрин олган. Шунинг учун ҳам улар турғун хусусиятга эга бўлиб, эътироз уйғотишга йўл қолдирмайди. Масалан, халқ оғзаки ижодида тулки алдоқчи, айёр одамларга, бўри очкўзларга, чаён зарарли илон маккор, айиқ қўпол одамларга нисбатан киноя тарзида тилга олинган. Қолаверса, аллегорик образлар байроқ ёки герб-лардан ўрин олган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси гербида тасвирланган Хумо қуши ана шундай халқ тафаккуридан мустахкам ўрин олган аллегорик образлар сирасига киради. Ниҳоят, учинчидан, аллегория нутқни қисқа, таъсирчан ва образли қилишга ёрдам беради,

Нотикликда мажозий ифодалардан бири бўлган перифраз ҳам тез-тез учраб туради. Перифраз (гр. — атроф ва — сўзлайман) — ҳодиса номини унинг маъносини ифодаловчи бошқа сўз ёки ибора билан алмаштириш усули бўлиб, нутқнинг тасвирийлигини кучайтиради. Масалан, Топжент сўзи ўрнида ватанимиз иойтахти, пахта ўрнида оқ олтин, дарё ўрнида ернинг қон томирлари деб ишлатиш мумкин. Перифразнинг нарса ёки ҳодисаларнинг асл номи билан ёнма-ён ишлатилиши нутқ объектини алоҳида ажратиш, унга алоҳида эътиборни жалб этиш имконини беради. Масалан: "Тожиқ — юксак Помирим, Туркман — туташ томирим, Қирғиз, қозоқ — бовурим — Туркистон бир, ватан бир". (Эркин Воҳидов)

Нутқда тавтология (айнан бир таъриф ёки сўзнинг бошқа сўзлар билан такрорланиши)га йўл қўйилиши нотикнинг сўзлардан ноўрин фойдаланиши, тилининг камбағаллиги ёки фикрини аниқ ифода этиш малакасининг озлигидан далолат беради. Аммо тажрибали ногик тавтологияни нутқнинг таъсирчанлигини ошириш, ифодалилигини кучайгириш воситасига айлантира олиши мумкин.

Нутқнинг тўлақонлиги нотикнинг сўз бойлигига боғлиқ. Сўз бойлигининг бергиларидан бири эса — синонимлар. Синонимларсиз нутқ камбағал ва жонсиздир. Чунки ҳаётда бир тушунчанинг ўзини турлича ифода этамиз. Шаклан бошқа, аммо маъно жиҳатдан бир-бирига яқин сўзлар нутқ предметига нисбатан турлича муносабат билдиради, нарса ёки ҳодиса ҳолатини янада аниқроқ кўрсатади, фикр ва ҳис-туйғуларни равшанроқ ифодалашга ёрдам беради, нутқнинг ифодалилигини кучайтиради. қолаверса, нутққа сайқал беради. Ўзбек тили синонимларга бой. Биргина "юз" сўзининг афт, башара, рухсор, киёфа, афгор, ораз, чсх^ра, жамол, турқ каби синонимлари мавжуд. Нарса ёки ҳодиса турлича номланганда турлича баҳоланади, ортиқ сўзларга ҳожат қолмайди.

-

7 мавзу: Нутқ маданияти тарихидан. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати.

Режа:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимотнинг шаклланиши:
 - а) Қадимги Греция ва Римда нутқ маданияти масалалари.
 - б) Россия тарихида нотиклик санъатининг ривож топиши.
 - в) Ўрта Осиё маданияти тарихида нутқ маданиятининг ўзига хос мавқеи.
2. Нотиклик санъати ҳақида.
3. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати

Таянч иборалари: Қадимги Греция ва Римда нутқ маданияти масалалари.

Россия тарихида нотиклик санъатининг ривож топиши. Ўрта Осиё маданияти тарихида нутқ маданиятининг ўзига хос мавқеи.

1

Кишилар чиройли, мазмундор нутқ масаласи билан жуда қадимдан кизиқиб келдилар. Қадимги Греция (Юнонистон) да ва Римда нутқ маданиятининг назарий асослари яратилди. Нутқ олдида қўйиладиган талаблар ишлаб чиқилди. Бу даврда давлатнинг, савдо-сотикнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши, нотикликни санъат даражасига кўтарди. Йетук инсон бўлиши учун албатта, нотиклик санъатини егаллаш шарт қилиб қўйилади. Ана шу еҳтиёж туфайли нотиклик назарияси яратилди. Унинг Цицерон, Демосфен, Квинтилиан, Аристотель каби назарийчилари йетишиб чиқди. Ерамизнинг 335 -йилида Аристотелнинг «Риторика» си яратилди. Унда нотик олдида қуйидагиларни вазифа қилиб қўйди:

- материални ҳар томонлама тайёрлаш;
- материални жойлаштириш режасини белгилаш;
- материални ўзлаштириш, нутқ қурилишини тўғрилаш;
- нотикнинг нутқ материални ўрганиши;
- материални сўз билан ифодалаш;
- нутқни талаффуз қилиш, яъни нутқ жараёни.

Бу талаблар ҳозир ҳам ўз кучини сақлаб келмоқда. Ўша давр суд нотиклигида юксак муваффақиятларга еришди, нотиклик санъати назариясига улкан ҳисса қўшди.

Цицероннинг «Нотик ҳақида», «Нотик», «Брут» асарлари ҳозир ҳам маълум қимматга егадир.

Рим нотиклик мактабининг яна бир буюк вакили Марк Фабий Квинтилиандир. У ўзининг «Нотик билими ҳақида» китобида билимдонликни нотикликнинг биринчи шarti қилиб қўяди. Квинтилиан нотикликка доир билимни жуда ёшлиқдан ўргана бориш керак, дейди. Нутқнинг тингловчи учун тушунарли бўлишига катта аҳамият беради. У: «Сен шундай сўзлагинки, сени ҳар бир киши тушуна олсин», - деган еди.

Хуллас, қадимги Юнонистон ва Римда маданий нотиклик назарияси ривожлантирилди. Бу назария кейинчалик Европада нутқ маданиятига бағишланган фаннинг майдонга келишига асос бўлди.

Россия тарихида нотиклик санъатига бўлган еътибор, асосан Пётр I даврида анча кучайди. XVII – XVIII асрларга келиб, рус нотиклигида, асосан бешта йўналиш мавжуд еди:

1. Юқори доирадаги дворянлар орасида мавжуд бўлган сарой нотиклиги.
2. Диний нотиклик.
3. Халқ нотиклиги (Халқ кўзғолони раҳбарларининг)
4. Ҳарбий нотиклик
5. Дипломатик нотиклик.

М.В.Ломоносовнинг хизматлари туфайли рус тили нутқ маданияти борасида жиддий назарий фикрлар ўртага ташланди, унинг амалий аҳамияти нимада эканлиги кўрсатиб берилди, рус тилининг лисоний бойликлари асосида ижодий ривожлантирилди. М.В.Ломоносовнинг «Рус шеърятини қоидалари ҳақида мактублар» (1739), «Рус грамматикаси» (1755-1957), «Нутқ маданияти бўйича қисқача қўлланма» (1748) каби асарлари рус тилини илмий ўрганишни бошлаб берибгина қолмасдан, рус тилшунослигининг кейинги тараққиётида муҳим аҳамиятга ега бўлди.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти билан шуғулланинг ўзига хос мавқега ега.

Таниқли сиёсатшунос олим Назрулло Жўрайев ўзининг «Агар огоҳсен...» номли китобида ҳақли равишда ёзганидек, «Цивилизация дунёнинг турли минтақаларида турлича юз бериб, муайян ҳудудлар аҳолиси дунёқарашини ва турмуш тарзига чуқур ўрнашган. Цивилизация, жумладан Юнонистонда нафосат, Ҳиндистонда дин, Оврпада моддий техника тараққиёти, Туронда еса ахлоқ тарзида вужудга келган. Юртимизда ахлоқ

бениҳоя серкамроқ, қиёси йўқ тушунча сифатида ардоқланиб келинган. Маънили ва бежирим гапира билиш, нутқдаги маъқул ва номаъқул сўзларни илғай олиш, сўзнинг орқа ўнгини, муносиб ўрнини фарқлай билиш, нутқ одоби каби фазилатлар Туронда инсон умумий ахлоқининг маънавий расолигининг таянч устунларидан саналган».

Ваъзхонликнинг, балоғат (чечанлик, нотиклик) санъатининг усули билан нутқ олдиға қўйилган талаблар мукамаллашиб борди. Буюк алломалар Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Маҳмуд Қошғарий, Замаҳшарий қабилар тилға, луғатға, грамматика ва мантиқшуносликка бағишланган асарлар ёздилар ёки бошқа соҳаларға доир асарларида бу мавзуга алоқадор фикрлар билдирдилар.

Буюк қомусий олим Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарининг кириш қисмида фанларнинг пайдо бўлиши ва тармоқланиб кўпайиши ҳақида сўз юритиб, ҳар бир фаннинг инсон ҳаётидаги зарурий еҳтиёжлар талаби билан юзаға келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу еҳтиёжнинг ҳосиласидир. Инсон нутқи ўз тузилиши материалиға кўра ростни ҳам, ёлғонни ҳам ифодалаш мумкин. Бу кўплаб мунозараларға сабаб бўлади. Инсон бу мунозаралар жараёнида ростни ёлғондан ажратадиган «мезон» ни яратади. Бу мантиқ фани еди. Инсон нутқида шубҳали ўринлар сезилса, маълум «мезон» ёрдамида улар тузатилади. Олим мантиқни ўрганмаганларға: «Агар у дангасаликни ташлаб, оромға берилмасдан, гап билан боғланиб келадиган наҳв (грамматика), аруз (шеър ўлчови) ва мантиқ (логика) ни мутолаа қилганда еди, сўз зотан, наср ва назмға ажралишини билган буларди», - дейди. Демак, Беруний нутқнинг икки хил - наср, назм кўриниши борлигини кўрсатади. Нутқнинг бу турлари маълум қоидалар асосида шаклланади.

Беруний шакл ва мазмун бирлигига катта аҳамият беради. Шакл мазмунға хизмат қилиши керак. Мазмунсиз ҳар қандай чиройли шакл ҳам ел орасида еътибор қозонмайди. Нутқнинг насрий шаклида ҳам назмий шаклида ҳам мазмун бош мезондир. Нутқ ўзининг ҳар икки шаклида ҳам сўзловчи ўз олдиға қўйган маънони ифодалаш шарт. Олим ёзади: «Сўнгра сўз мана шу икки қисмда (наср ва назмда) ҳам сўзловчи мақсад қилган маънодан иборат бўлиб қолади». Насрий ва назмий нутқда мазмун (маъно) бор ёки йўқлигини билиш тузилган гапларни бир-бири билан қиёслаш орқали аниқланади. Бу вазифани мантиқ фани ўз бўйниға олади.

«Хуллас, яхши нутқ тузиш учун наҳв, аруз, мантиқ фанлари ҳамкорлигидан фойдаланинг зарур бўлади. Уларнинг бирортасига ҳам аҳамият бермаслик, булардан бирининг қоидасининг бузилиши, қолган иккитасига таъсир қилмай иложи йўқ».

Ҳар қандай тилнинг ўз грамматик қурилиши, грамматикаси, унинг ўз тартиб - қоидалари бўлиши, бу қоидаларнинг шу тилда тузилган нутқ учун аҳамияти бекиёс бўлгани ҳолда бошқа тил учун нозарур бўлиши мумкин. Беруний араб тилшуноси билан форс тилшуноси орасидаги мунозарани келтиради. Форс тилини араб тилидан афзал кўрувчи тилшунос шундай дейди: «Еганинг рафъда (бош келишида), тўлдирувчининг насбда (тушум келишигида) бўлганидан ва сендаги тилнинг бошқа сабаб ва ажойибликларидан нима фойда бор. Мен араб тилиға муҳтож емасман!». Олим бунда мунозарачи бир томондан ҳақ бўлса, бошқа томондан ноҳақлигини айтади. «Унинг бу хитоби ўзига нисбатан тўғри, лекин мутлақо тўғри емас», - дейди. Бу билан олим ҳар бир тилнинг афзаллиги ўша тилда сўзловчилар учуи зарур, деган фикрни тасдиқлайди. Беруний араб тилиға хос балоғат санъати хусусида сўзлаганда юқоридаги фикрни яна бир бор тасдиқлайди. У балоға (т) (нотиклик) араблар нутқиға хослиги, бундай нутқ техникаси араблар учун фазилат еканлигини баён етади. Араб нутқида балоғанинг мавжудлиги «Қуръон» тарғиботида муҳим аҳамият касб етади. Балоға араб нутқининг зийнатидир. Аммо ундан фойдаланган бир кишининг юқори мансабға еришуви ва бошқа шундай кишининг камбағалликда яшашиға балоға айбдор емас, дейди, бундай ҳол бошқа сабабларға асосланган бўлиб, «балоғанинг фазилатини тушурмайди». Бошқа тилларда

балоғани егаллаганларнинг обрў топмаганлигига сабаб, «балки балоғанинг араблар тилидан бошқа тилларга кўчиришда бозори юришмаганидир», - дейди.

Улуғ Ватандошимиз Абу Наср Форобий (870-950) тўғри сўзлаш, тўғри мантикий хулосалар чиқариш, мазмундор ва тугал нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти зўрлиги ҳақида шундай дейди: «қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён етиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи) га келганимизда, бу ҳақида билимларнинг энг биринчиси жисмларга (субстанция -нарсалар) ва акциденция (ҳодисалар) га исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман».

Иккинчи илм грамматикадир; У жисмларга берилган исмларни қандай тартибга солишни ҳамда субстанция (наrsa) на акциденция (ҳодиса) нинг жойлашишини ва бундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади.

Учинчи илм мантиқдир; Маълум хулосалар келтириб чиқариш учун логик фигураларга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади, бу хулосалар ёрдамида биз билмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри нима ёлғон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз.

Юқоридагилардан кўринадики, грамматика ва мантиқ фанларининг нутқ тузишдаги аҳамиятини икки буюк олим ҳам юксак даражада англаганлар ва уларга катта аҳамият берганлар.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (вафоти 997) ҳам ўзининг «Мафотихул - улум» («Илмлар калитлари») асарида ўша давр нутқ маданиятининг баъзи бир масалалари - девонхона иш қоғозлари, уларнинг шакллари, ишлатиладиган истилоҳлар (терминлар); шунингдек адабиётшунослик фани истилоҳлари, уларнинг таърифи ҳақида маълумот беради. Асарнинг бешинчи бобида аруз ва қофия илми ҳамда шеърятда ишлатиладиган бадий тасвир воситалари, уларнинг фазилятлари ва нуқсонлари устида сўзлайди.

Бу шуни кўрсатадики, X асрдаёқ улкамизда бадий нутқ юксак даражада ривожланган. Унинг назарияси, мукамал ишланган еди.

Қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомўз гаплар айтилган бўлиб, улар ҳозир ҳам маълум даражада аҳамиятини йўқотмагандир. «Қобуснома» Кайковус томонидан 1082-1083 -йилларда яратилган бўлиб, 44 бобдан иборат. Унинг 6-7 боблари сўз одоби ҳақидадур. Асар муаллифнинг фарзандига қилган насихатлари сифатида ёзилгандир. У фарзандини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди: «... яхши сўзлашга ўрган ва мулойим сўзлашдан бошқа нарсани одат қилма, негаки қандай сўзни гапиришни истасанг, тил шуни гапиради. Сўзни ўз жойида сўзла, жойида айтилмаган сўз, агар у яхши сўз бўлса ҳам ёмон кўринади». «Киши сухандон ва нотик бўлиши лозим». Ҳар бир нотик ўз нутқи устида кўп машқ қилиши халқ олдида нутқ сўзлаганда ёқимли ва бамани гапириши, халқнинг еътиборини қозониши зарур. «Халқ олдида гапирганда сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин. Ҳалойик сенинг сўз билан баланд даражага еришганингни билсин, чунки кишининг мартабасини сўз орқали биладилар, ... ҳар кишининг аҳоли ўз сўзи остида яширинган бўлади».

Кайковуснинг нотик сўзнинг маъноларини ҳар томонлама ўрганган бўлиши керак, деб ҳисоблайди: «Эй, фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгин, уларга риоя қилгин, сўзлаганингда маъноли гапир, бу нотикликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога ега эканини билмасанг, кушга ўхшайсан, бундай кушни тўти дейдилар!. Шундай кишини нотик (сухангуй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин. Ўйламасдан сўзлама, ҳар бир сўзни ўйлаб гапир, то айтган сўзингдан пушаймон бўлмагайсан. Агар сўзни ва илмни яхши билсанг ҳам, ҳеч бир сўзни бузма тўғри таърифла. Сўзни бир хилда гапир».

Киши камтар бўлиши керак, ўзини халқ орасида оддий, камтар тутиши лозим, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси емас... «Ей фарзанд, агар сен ҳар

қандай нотик бўлсанг ҳам, ўзингни билганлардан пастроқ тутгил, токи сўзинг билимдонлиги вақтида бекор бўлиб қолмагасан. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг, кўп сўзлама, чунки ақлсиз киши кўп сўзлайди, деганларки, жим ўтириш саломатлик сабабидир. Кўп сўзловчи ақлли одам бўлса ҳам, халқ уни ақлсиз дейди...».

Сўзнинг қадри, ундан фойдаланиш, кам сўзлаб, кўп маъно юклаш, равшан фикрлаш каби масалалар устида XII-XXIII аср мутафаккирлари Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакийлар ҳам ибратли фикрлар билдирганлар.

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган еди.

Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,

Туман сўз тугунни бу бир сўзла ёз.

Мазмуни: Сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тугунини шу бир сўз билан йеч.

Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан йетказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, равонлиги ва мантиқийлигига еришиш муҳим аҳамият касб етади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни равон қилиб тузишга чақиради:

Тил асиғи талим бор, басингма укуш, -

Ара ўгдилур тил, ара минг сукуш.

Неча мундоғ ерса билиб сўзла сўз,

Сўзинг булсў курсу карагука кўз.

(Тилнинг фойдаси талайдир, ортикча ҳовлиқма,

Гоҳо тил, мақталади, гоҳо сукилади.

Модомики шундай экан, сўзни билиб сўзла,

Сўзинг кўр учун кўз бўлсин (у) кўра билсин.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII-XXIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб шошмасдан тузишга, кераксиз ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин ҳижолат чекиб юрмаган, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Уқуб сўзла сўзни ева сўзлама,

Сўзинг кизла, кединг, бошинг кизлама.

(Сўзни ўқиб сўзла, шошиб гапирма (кераксиз, ярамас) сўзларни яшир,

Ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма).

Ўз замонасининг буюк шоирларидан бири бўлган Амир Ҳисрав Деҳлавий (ХИВ) нутқни таъсирли эмоционал ва шу билан баробар мазмундор тузишга даъват қилади:

Сўзларингда бўлса фикру ўй ёниқ, бўлсин ҳар сўзингда бир нуқта аниқ.

Яна нутқда айтиладиган фикрни кўнгилда пишитиб, равон қилиб айтилса, у мазмундор ва оҳангдор бўлиши ҳақида қуйидагича фикр билдирилган:

Назм айцам, айтаман таъб ўлчовида ўлчабон,

Ўлчаниб айтилса нуқта, бўлмас ўлчов бесамар.

Ўзбек мумтоз адабий тилининг ҳомийси бўлган буюк Алишер Навоий нотиклик санъатини ўз даврида юксак даражага кўтарибгина қолмай, нутқ маданияти назарияси билан ҳам жиддий шуғулланган. У «Маҳбубул-қулуб» асарининг 24 - бобини воизликка бағишлаган, «Муҳокаматул луғатайн» ва «Мажолисун нафоис» асарлари еса бевосита тилшуносликнинг назарий муаммоларини ҳал қилишга, ўзбек тилининг бошқа тиллар ўртасида тутган ўрнини белгилаб беришга ҳамда ўзбек нутқи маданиятини ўрганишга қаратилган Навоий ижоди туфайли ўзбек адабий тили XV асрда оламга ммашхур адабий асарлар яратишга кодир тил эканлигини намойиш қилди. Унинг асарлари айниқса,

газаллари ўзбек адабий тилида нутқ маданияти амалиётининг ривожига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул луғатайн» асарида ҳар бир тилнинг катта ёки кичиклигидан қатъий назар, ўзига хос ижобий томонлари борки, уларни бошқа бирор тилдан топиб бўлмайди, деган фикрни айтиб, форс тили шуҳрат топган тил бўлишига қарамасдан, туркий тилда бўлган баъзи бир имкониятлар унда йўқлигини баён этади ва далил сифатида ўша давр ўзбек тилида амал қилган 99 дона феълни келтириб улар форс тилида йўқ эканлигини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн», «Маҳбул кулуб», «Назм ул жовоҳир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга, унинг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшди.

(Навоийнинг юқоридаги асарларидан парчалар ўқиб таҳлил қилинади).

XV асрда Хиротда яшаган атоқли аллома Ҳусайн Воиз Кошфий ҳам нутқ ҳақида қимматли фикрлар билдирган:

«Билгилки, одамзотнинг шарафи нутқи билан ва нутқ одобига риоя қилмаган одам бу шарафдан бебаҳрадир. Сўз ҳамма вақт савоб учун ишлатилиши, тўғри ва ҳаққоний бўлиши керак. Агар шундай бўлмаса, жим турган маъқул», - дейди ва суҳбат қоидаларини иккига ажратади.

1. Ёши улуғларнинг суҳбат одоби қоидалари олтига:

1. Ҳар кимнинг аҳволига қараб муносиб сўз айтсин;
2. Дағаллик қилмасдан, лутф ва мулойимлик билан гапирсин;
3. Гапираётганда табассум қилиб, очилиб гапирсин;
4. Овозини баланд кўтармасин, ешитувчиларга малол келтирмайдиган қилиб гапирсин;
5. Одамларга нафъи тегадиган маъноли гапларни гапирсин;
6. Агар сўзнинг қиммати-қадри бўлмаса уни тилга олмасин, чунки улуғларнинг сўзи бамисоли уруғдир, агар уруғ пуч ёки чириган бўлса, уни қаерга екманиб униб чиқмайди;

2. Ёшлар суҳбат одоби саккизга:

1. Сўрамагунларича гапирмасин;
2. Гапираётганда овозини баланд кўтармасин;
3. Гапираётганда ўнггу сулга қарамасин;
4. Ғаразли ва кинояли гапларни гапирмасин;
5. Қаттиқ гапирмасин ва бетга чопарлик қилмасин;
6. Пушаймон бўлмаслик учун ўйлаб гапирсин;
7. Одамлар гапини бўлиб сўз қотмасин;
8. Кўп гапирмасин. Чунки кўп гапириш ақли ноқислик белгисидир. Оз бўлса ҳам, аммо соз гапиришни шиор ечин.

Ўзбек бадий нутқи тарихида З.М.Бобур алоҳида ўрин тутаяди. Шоирнинг назми ва «Бобурнома» си нутқнинг гўзал намуналаридир. Дунё олимлари «Бобурнома» ни XV асрнинг энг яхши прозаик асари деб тан олишлари бежиз емас, албатта. «Бобурнома» ниҳоятда гўзал ва раван тилда ёзилган асардир. Бобур ўзи ҳаммабоп ёзиши билан бирга, бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, Бобурнинг Ҳумоюнга ёзган хатини еслаш йетарлидир. (Хат ўқилиб, таҳлил еталади).

Шунингдек, кейинги асрларда ижод қилган Огаҳий, Комил Ҳоразмий, Мунис Ҳоразмий, Машраб, Махмур, Гулханий, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар ўғли, Фитрат, Бехбудий, Сўфизода, Ҳамза каби мутафаккирларнинг асарларида ўзбек мумтоз адабий тили меъёрлари амалий жиҳатдан мукамаллашиб борди ва уларнинг асарлари нутқ маданияти ривожига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Шарқ мутафаккирлари нотик олдига тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта егаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқнинг ички (мазмун) ва ташқи «шакл» кўринишига бирдек ётибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга

мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини кўядилар ва уларнинг ижросини чуқур таҳлил етадилар.

Демак, нутқ маданиятининг тарихи қадимий екан, унинг бойлиги ҳам битмас туганмасдир. Бу бойликлардан ўринли фойдаланинг жозибали нутқ ифодасини ҳосил қилади. Бу нутқимизнинг юксак намунаси бўлиб, адабий тил бойлигидан саралаб олинган сўзлар йиғиндисидан иборат бўлади. Нутқ жараёнида аниқ қолиплари ишлаб чиқилади, такомиллаштирилиб борилади.

Мавжуд лингвистик адабиётларда нотик, нотиклик санъати, воиз, воизлик, воизлик санъати каби тушунча ва атамаларга дуч келамиз. Халқ орасида: сўзга чечан, сўзга уста, сўз устаси, сўзамол, сўзамоллик, сўзни боқлайди, гапни дўндиради, гапга уста, чиройли гапиради сингари иборалар бор. Келтирилган сўз ва ибораларнинг барчаси инсон нутқининг, инсон нутқи камолотининг даражасини, умумий жўн нутқдан фарқланадиган нутқ намуналарини ифода қилади. Ҳамма ҳам агар у нутқий нуқсон билан туғилмаса гапиради. Аммо ҳамма ҳам бир хилда гапга чечан, ўта чиройли гапирувчи бўлавермайди. Нутқий чечанлик - нотиклик алоҳида қобилиятдир. Мумтоз маънодаги нотиклик - бу алоҳида фарқлотда нутқий санъатдир. Чиннакам нотиклар нотиклик маҳоратига табиий қобилият билан бир қаторда ўз тили, нутқи устида тинимсиз ишлаш натижасида еришадилар.

Ўтмиш ва ўтмишга оид адабиётларда алоҳида нутқий маҳорат бўлган нотиклик кўринишлари одамларнинг кундалик нутқидан, нутқий фаолиятдан фарқланилган. Чиннакам санъат, алоҳида қобилият маъносидаги нотиклик барча кишилар учун ҳам хос бўлмаган.

Ҳар қандай нутқ «нотиклик» намунаси (санъат сифатида) ва унинг егаси чин маънода «нотик» (санъаткор маъносида) деган гап емас. Нотиклик қадимий даврдан бери алоҳида маҳорат, санъат сифатида инсондаги махсус, ноёб қобилият тарзида талқин этиб келинади. шу туфайли нотикликни (улар орасидаги боғлиқликни инкор етмаган ҳолда) нутқ маданиятидан фарқлаш лозим. Ҳар қандай оғзаки нутқ шакли нутқий маҳорат маъносидаги нотиклик бўлавермайди. Сўзлаш маданияти ҳақида гап юритилувчи ва ҳатто лекторлар, тарғиботчилар (булар орасида ҳам ҳақиқий маънодаги нотиклар кам учрайди) мўлжалланган асарлар ҳам бизнингча «Нотиклик санъати» номи билан аталавермаслик керак.

Ўзбек тилшунослиги ва санъатшунослигида нотиклик санъати ва унинг ўтмиши йетарли ишланган емас. шу туфайли ўтмиш шарқ нотиклиги билан ҳозирги маънодаги нутқ маданияти соҳаси орасидаги кўпгина ўхшаш ҳамда фарқли томонлар биз учун қоронғидир. Нутқ маданияти соҳаси ва унинг мақсадини оммага йетказишда ўтмиш нотиклигининг ижобий томонларидан кенг фойдаланинг зарур. Ушбу нотикликнинг кўпгина кўрсатмалари, қоидавий ҳолатлари, таниқли нотикларнинг шахсий қобилият ва фаолиятлари нутқ маданиятини тарбиялашда яхшигина намунавий ташвиқот қуроли бўлиши мумкин. Бу масала С.Иномхўжайевнинг «Ўтмиш шарқ нотиклиги» китобида яхши кўрсатилган.

Маълумки, нотиклик санъатида тингловчини, оммани ўзига тортишга интилиш мақсади биринчи ўринда туради. Нотик нутқи чиройли, жозибали бўлиши шарт. Чиройлиликка еришиш учун нутқнинг мазмунига, мантикий кучига, жумлалар жимжимадорлигига катта еътибор берилади. Ушбу маънода мана бу сатрлар анча ўринли айтилган: «Нотиклик аввало чиройли гапиришдир. Аммо нутқнинг фақат чиройли бўлиши ҳали йетарли емас, ҳар қандай беъмани сафсаталарни ҳам жуда чиройли қилиб гапириш мумкин. Бу еса нотиклик емас, вайсақилик саналади».

Г.О.Винокур ўзининг «Култура тили» асарида нутқ маданиятининг нотиклик билан боғлиқ томонларига алоҳида тухталади: «Нотиклик нутқи деганда мен ҳар қандай монологик оғзаки нутқни емас, балки тингловчиларни маълум ҳаракатга чорловчи ёки уларда қандайдир ғоялар, тасаввурлар тизимини уйғотишга қаратилган махсус вазифа бажарувчи нутқни тушунаман».

Ҳозирги кунда нотиклик тушунчаси ва нотик атамаси алоҳида маҳорат ва санъат маъносида эмас, балки жўн, оммавийроқ маънода тушунилмоқда ва қўлланмоқда. Ҳозирда нутқ сўзлаган ҳар қандай шахсни нотик деб юритилади. Натижада нотик атамаси ўз асл маъносидан узоқлашди ва у расмий ёки норасмий сўзга чиққан ҳар бир нутқ егасини англатадиган бўлди.

Нотик ва нотиклик тушунчалари доирасининг бундай кенгайиши, оммавийлашуви нотиклик санъати соҳаси ҳақида ёзилган илмий ишларда ҳам «нотиклик» ва «нотиклик санъатини» оддийроқ ва кенгроқ маънода тушунинг ва тушунтиришга олиб келди. Бунга кўра, нотиклик санъати ендилиқда қандайдир нутқий маҳорат (ноёб қобилият, санъат) эмас, балки ҳар қандай одам егаллаши мумкин ва лозим нарса сифатида талқин етилади.

Келтирилган мулоҳазалардан кейин нутқ маданияти билан нотиклик санъати орасидаги муносабатни белгилаш муайян қизиқиш уйғотиши аниқ.

Нутқ маданияти ва нотиклик санъати умумий, ўхшаш томонларга ега. Ҳар иккала соҳа тил ва нутқ, инсон нутқи билан алоқадордир. Ҳар иккаласи кишилар нутқий фаолиятининг фойдали, таъсирчан, ўткир бўлиши учун кўрашади, инсоннинг нутқий маданиятини унинг нутқий ҳаётини устиришга хизмат қилади. Нутқ маданияти ҳам нотиклик ҳам нутқий одоб, нутқий гўзаллик, нутқий мантиқ қонуниятларидан озикланган ҳолда иш кўради. Аммо шунга қарамасдан бизнингча нутқий санъат маъносидаги нотикликни, яъни фарқулудда нутқий маҳорат ва қобилият бўлган нотикликни оммавий нутқ (нотиклик) дан фарқлаш лозим.

Баъзи шахсларда учрайдиган нотиклик санъати оғзаки нутқ соҳасида шахсий қобилият ва фаолият туфайли еришилувчи алоҳида санъатдир. Нотикликда қобилият ва маҳоратнинг меҳнат билан қўшилиб кетганини кўриш мумкин. Ҳар бир халқнинг ўтмиш маданий ҳаётида бу халқдан йетишиб чиққан ва чин маънода нотик деган мўтабар номга сазовор бўлган шахсларнинг унчалик кўп эмаслиги ҳам аслида ана шу омил туфайлидир.

Нутқ маданияти тушунчаси айнан нотиклик санъатининг ўзи эмас, аммо у нотиклик маҳоратига нисбатан олганда, қандайдир ўта оддий тушунилувчи ҳодиса ҳам эмас.

Юқорида айтилганлардан маълум бўладики, нутқ маданияти ва нотиклик тушунчалари орасида баъзи ўхшашлик, умумий томонлар бор. Бу ҳар иккала соҳанинг мақсадида иш кўриш қуролининг умумийлигида кўринади. Аммо шунга қарамасдан нутқ маданияти тушунчаси билан нотиклик тушунчаси айнан бир нарса эмас. Улар орасида баъзи муҳим фарқли томонлар, белгилар бор. Булар қуйидагилардир:

1. Нутқ маданияти чиннакам маънода адабий тил билан боғлиқ ҳодисадир. Унинг пайдо бўлиши, лисоний асоси, талаб ва мезонлари адабий тил ва унинг меъёрлари билан боғлиқдир. Нотиклик санъати учун булар асосий белгилар эмас. Нотиклар орасида адабий тил талабларига тўла амал қилмайдиганлар, маълум лаҳжа ёки шевада ҳам чиннакам нотиклик санъатини намоиш қилувчилар учрайди. Сўзга чечанлик, нотиклик тил материалининг характериға қараб эмас, нутқнинг таъсирчанлигиға, нутқий санъатға қараб белгиланади.

2. Нотиклик - бу нутқнинг оғзаки шаклидир. Нотиклик санъати - оғзаки нутқ санъатидир. Нутқ маданияти еса нутқнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма шакли учун тааллуқли тушунчадир.

3. Нутқ маданияти жамият аъзоларининг умумий нутқий фаолиятини кўзда туттади. Нутқ маданияти соҳасининг мақсади, орзуси барчанинг, бутун халқнинг нутқини маданийлаштиришни мўлжаллайди. Мумтоз маънодаги нотиклик еса алоҳида шахсларнинг нутқий маҳоратини, санъатини ифодалайди. Нотиклик, асосан, нутқ воситасида кишиларға муайян ғоя ва мақсадларни йетказишни, уларни маълум мақсадға сафарбар қилишни кўзда туттади. Яъни нотиклик санъатида тингловчиларни маълум мақсадға жалб қилиш асосий ўрин туттади.

4. Санъаткор нотик нутқи асосан кўпчилиқ тингловчига кенг аудиторияларға мўлжалланган бўлади. Нотикни бирдан ортик шахслар тинглайди. Нутқ маданияти мана

шундай тингловчилардан ташқари кишилар орасида одатий суҳбатларни, якка кишига қаратилган нутқларни ўз ичига камрайди.

5. Ҳар бир киши она тилининг имконият ва бойликларини яхши егаллаган, нутқ маданияти талабларига жавоб берадиган сўзамол шахс бўлиши мумкин. Аммо ҳар бир шахс ҳам санъаткор маъносидаги нотик бўлмаслиги, бўла олмаслиги мумкин. Лекин адабий тилдан фойдаланувчи ҳар бир нотик нутқ маданиятидан хабардор бўлиши шарт.

6. Нутқ маданияти кўпчиликни, кенг халқ оммасини кўзда тўтиб иш кўрувчи соҳадир. Бу маънода нутқ маданияти кенг омма учун мўлжалланган талабдир, аммо нотиклик - бу аввало қобилият, шахсий қобилиятдир. Алоҳида санъаткорлик маъносидаги нотиклик нутқий санъатни, нутқий гўзалликни ҳисобга олади. Нутқ маданияти еса кишиларнинг барчасини санъаткор нотик қилишни кўзда тутмайди. У, асосан, она тилида ёки ўзга бир тилда тўғри, маданий гапира олиш ва ёза олиш фаолиятини тарбиялашни мақсад қилиб олади.

7. Нутқ маданияти - бу фақат нутқ ҳақидаги нутқий фаолиятга тегишли тушунча ва соҳа емас, у тил маданияти билан ҳам, яъни адабий тилни ва унинг меъёрларини ўрганиш ва бу меъёрларни қайта ишлаш иши билан шуғулланади. Нотиклик санъати еса бундай илмий - меъёрий фаолиятни кўзда тутмайди.

8. Нотиклик, кўпроқ нутқнинг мазмунига мантиқий асосларига, мундарижавий тузилишига ётибор қилади, нутқ маданияти соҳаси еса кўпроқ нутқнинг тил қурилиши - лисоний тузилишига ётибор қилади.

9. Нотиклик, асосан, аниқ бир шахс - нотик ёки гуруҳлар -нотиклар нутқи ҳақида қайғуради. Бунда у нотикни тинглаётганлар, яъни кенг маънода тингловчилар оммаси нутқини ҳам кўзда тутмайди. Нутқ маданияти еса, бундан фарқли равишда умуман кишиларнинг нутқий фаолиятини, нутқ маданиятини кўзда туттади. Шу сабабли нутқ маданияти мақсадига кўра ва нутқий фаолияти нуқтаи назаридан кенг мақсадли соҳа нотиклик еса тор соҳасидир.

10. Нотиклик санъати нотик учун олдиндан қандай сўзлаш схемаси ва режасини бермайди ва бу тип нутқ доимо ҳам олдиндан тайёрланган, тайёргарлик қурилган нутқ емас, нутқ маданияти соҳаси еса жамият аъзоларини она тили, яъни адабий тил бойликлари ва воситаларидан мақсадга мувофиқ шароит ва услуб тақозоси талабига кўра ўринли фойдалана олиш кўникмасини беради. Бундай кўникма аслида ҳар қандай санъаткор нотик учун ҳам зарур.

11. Нотиклик ва нотиклик санъати ҳақидаги фан анча қадимий тарихга ега, нутқ маданияти илмий муаммо ва илмий соҳа сифатида ҳали ёш ва янгидир.

Нутқнинг асосий хусусиятлари

Талабалардан саволларга жавоб олингандан сўнг, уйга берилган топширик текширилади. Бир-икки ўқувчига ўқитилади. Сўнг ўқитувчи бу мавзунини хулосалайди.

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг ташқи кўриниши бўлиб, у фақатгина тилга боғлиқ саналмас-дан, шу билан бирга, ҳам руҳий, ҳам эстетик ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унга намунавий нутқ сифатида баҳо берилганда тингловчи ва китобхонга кўзда тутилган мақсаднинг, айтилмоқчи бўлган муддаонинг тўлиқ бориб етиши, уларга маълум таъсир ўтка-зиши назарда тутилади ҳамда бу вазифаларнинг амалга оширишда нутқ олдига айрим талаблар қўйилади. Бу талабалар грамматик жи-ҳатдан нутқнинг тўғри бўлишини, сўзлар кўзланган маънони аниқ акс эттиришини, чиройли, ёрқин ва таъсирчан бўлишини тақозо қи-ладики, улар нутқнинг асосий хусусиятлари сифатида қаралади. Нутқ ҳақидаги таълимот – ортология ана шу сифатларни ўрганиш билан шуғулланади.

Қадимги даврларда ҳам нутқнинг бу жиҳатларига алоҳида эътибор бериб келишган. Масалан, римликлар намунавий нутқнинг сифатларини ўзида акс эттирувчи қоидалар ишлаб чиқишган Машҳур нотик Цицерон фикрича, аниқлик ва тозаллик нутқ учун шунчалик зарурки, уларни асослаб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо нотик тингловчиларни ўзига жалб қилиши учун бу сифатлар ҳали етарли емас. Бунинг учун нутқ

жозибадор бўлиши ҳам керак. Нотик Дио-нис Галикарнас эса нутқда мақсадга мувофиқликни муҳим деб ҳисоблаган.

Агар нутқ маълум вазият ва шарт-шароитларда амалга оширилиши назарга олинса, бунда жой, вақт, мавзу ва мулоқот жараёнининг мақсади каби омиллар катта аҳамиятга эга бўлади. Айтилганларни қисқача умумлаштирадиган бўлсак, нутқнинг асосий хусусиятлари сифатида қуйидагиларни белгилаш лозим бўлади: тўғрилиқ, аниқ-лик, мантиқийлик, таъсирчанлик, тимсоллилик, тушунарлилик ва мақсадга мувофиқлик. Қуйида улар ҳақида қисқача маълумотлар берилади:

Савол: – Талабалар, нутқнинг асосий хусусиятлари қайсилар экан?

Талабалар жавоб берадилар:

– Нутқнинг асосий хусусиятларига тўғрилиқ, аниқлик, мантиқийлик, тозалик, таъсирчанлик киради. Бундан ташқари нутқнинг тимсоллилик, тушунарлилик, мақсадга мувофиқлик каби хусусиятлари ҳам мавжуд.

Нутқнинг тўғрилиги

Нутқнинг тўғри бўлиши унинг бош коммуникатив хусусияти ҳисобланади. Нутқнинг тўғри тузилган бўлиши томонларнинг – сўзловчи ва тингловчининг, ёзувчи ва ўқувчининг бир-бирларини тез ва осон тушунишларини таъминлайди. Агар нутқ тўғри бўлма-са, у аниқ ҳам, мақсадга мувофиқ ҳам, мантиқий ҳам бўлмайди. Демак, нутқнинг тўғри бўлиши дастлаб унинг адабий тил меъёр-ларига мувофиқ келиши бўлиб ҳисобланади.

Нутқнинг тўғри бўлиши асосан икки меъёрга – урғу ва грамма-тик меъёрга амал қилишни тақозо этади. Нутқ жараёнида маънони тўғри англатиш учун сўздаги бўғин, гапдаги сўз урғусининг тўғри ишлатишига эътибор қилишимиз лозим бўлади.

Нутқ қурилишининг грамматик шаклларини фарқлай олиш сўз-ларни мазмуний боғланишларига қараб жойлаштириш грамматик меъёрларни белгилар экан, нутқнинг тўғри ифодаланиши учун гап тузиш қоидаларини ўзлаштириш, ўзак ва қўшимчалар ўртасидаги муносабатларни, эга-кесим мослигини, иккинчи даражали бўлак-ларнинг уларга боғланиш йўлларини яхши англаш лозим бўлади. Акс ҳолда нутқда камчилик рўй беради. Мисол: Алфавитимизга қўшимча ҳарфлар киритиш ёки чиқариш билан нутқ маданиятимиз- ни ошириш учун имконият яратилмай, балки нутқ маданиятимиз такомиллашувида чалкашлик содир бўлиши **мумкин эмасми?** (Газетадан).

Маънонинг тўғри, мақсадга мувофиқ ифода этишида оҳангнинг ҳам хизмати катта. Сўзларга қайси йўсинда урғу берилишига ўзгариб бориши мумкин. Масалан, нутқ жараёнида келинг сўзидаги самимият, пичинг, масхаралаш, норозилик каби оттенкалар фақат оҳанг ёрдамидагина реаллашади.

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шаклларни танлаш ва уларни жой-жойида ишлатиш, нутқни тўғри тузишга эришиш, ҳар бир тил бирлигини ўрнига қўйиб талаффуз қилиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан саналади.

Нутқнинг аниқлиги

Аниқлик ҳам нутқнинг асосий коммуникатив сифатларидан би-ридир. Агар тўғрилиқ нутқнинг юзага келишида фақат тил омили зарурий белгиси сифатида қаралса, нутқнинг аниқлиги дейилганда унинг шаклланишига хизмат қиладиган, тилдан ташқарида бўлган омилларни ҳам назарда тутиш лозим бўлади. Бунда дастлаб тил ва тафаккур муносабати туради. Чунки, табиат ва ҳодисалар ўртасида-ги мутаносиблик ва унинг нутқда акс этиши ана шу аниқликнинг худди ўзидир.

А. Қаҳҳорнинг ижоди ҳамда тил маҳорати ҳақидаги айрим муло-ҳазалари диққатга сазовордир. Маъруф Ҳакимнинг “Қаҳрамоннинг ўлими” ҳикоясини таҳлил қилган ёзувчи Ботир белига қатор бешта бомба қистириб, қўлида бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди жум-лаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламаслигини танқид қилади. А.Қаҳҳор таҳ-лилда давом этиб, ҳикоядан яна мисоллар келтиради. Ботир “Сул-тон аканинг оёқларини силаганда қўлига елимга ўхшаш

бир нарса ёпишганлигини сезди: қоронғуда нима эканлигини билолмай қол-ди”. Шу ернинг ўзида “Женя йигитнинг кўзига узоқ тикилиб қол-ди”. Қўлга теккан қон кўринмаган йигитнинг кўзига қоронғида кўз кўринадими, дейди ёзувчи¹.

Аниқлик – бу сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мос ва муво-фик келишидир.

Нутқнинг мантиқийлиги

Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари – тўғрилиқ ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳат-дан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифода этиш учун муваф-фақияциз танланган лексик бирлик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тинг-ловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ бориб етмас-лигига, баъзан умуман англашилмаслигига сабаб бўлиши мумкин. Нутқни шакллантиришдаги эътиборсизлик оқибатида баъзан мантиқсизлик ҳам юз беради. Қуйидаги мисолда диққат қилайлик: Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажардилар (Газетадан). Гапда сўзларнинг тарти-би тўғри бўлмаганлиги, олти ойлик бирикмасининг давлатга сўзи-дан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етаяпти, фикрни баён қилишда хатолик юз берапти.

Сўзларни бир-бирига мазмунан боғлаш, улар ўртасидаги грамма-тик алоқани тўғри шакллантириш синтактик меъёрга амал қилиш-нинг асосий шарти бўлиб ҳисобланади. Мана бу мисолда куй ва рақс сўзларининг диктор томонидан уйғун тарзда қўлланиб юбори-лиши мантиқнинг бузилишига олиб келган: Энди куй ва рақслар тинглаб, дам олинг (телевидениядан). Куйни тинглаш мумкин, аммо рақсни-чи? Ҳаммомда қатик ва шиша идишлар истеъмол қилиш ман этилади (“Муштум” журнали).

Демак, мантиқий нутқ деганда яхлит бир тизим асосида шакл-ланган, фикрлар ривожи изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ, мақсадга мувофик равишда юзага келадиган нутқни тушунамиз.

Нутқнинг тозалиги

Нутқнинг тозалиги деганда унда тил элементларининг ишлатилишида адабий тил меъёрларига амал қилиш-қилмаслик тушунилади. Яхши, намунавий нутқ ҳозирги ўзбек адабий тилига, унинг та-лабларига мос ҳолда шаклланган бўлиши, турли ғайриадабий ва ғайриахлоқий тил элементларидан ҳоли бўлиши керак. Чунки у бой маънавий-ахлоқий қадриятларга эга бўлган ва бугун мустақиллик даврида яшаб, дунё ҳамжамияти билан тенг мавқеда мулоқотда бўлаётган ўзбек халқининг маданий даражасига мос бўлиши лозим.

Ижтимоий муҳитнинг тилдан фойдаланиш жараёнига таъсир кўрсатиши табиий бир ҳолдир. Кишилар ўз нутқларида билиб-бил-май ёки эътиборсизлик оқибатида бошқа тил элементларидан ҳам фойдаланадилар. Бошқа миллат вакиллари билан яшаш, меҳнат қилиш, таълим олиш, хуллас, муомала жараёнида шундай ҳоллар юз беради.

Бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш нутқда заруриятга кўра улар-дан фойдаланиш салбий ҳодиса эмас. Аммо бундай сўзлар орасида варваризм деб аталувчи шундай бир қатлам мавжудки, уларни нутқда қўллаш-қўлламаслик масаласига адабий тил меъёрлари нуқ-таи назаридан муносабат билдириш лозим.

Гап шундаки, варваризм сифатида қараладиган ну, как, вот, сов-сем, вообще, только, только так, естественно, обязательно, конеч-но, уже, почти, так что, значит, как раз, неужели, тем более, доку-мент, оформить қилмоқ, организовать қилмоқ, принимать қилмоқ, разрешение олмоқ, подпись қўймоқ, бо, акун, сони каби сўз ва бирикмаларнинг ўзбек тилида айнан эквивалентлари мавжуд. Бу-нинг устига улар адабий тилимизга кирган эмас. Демак, бу сўзлар ўзбек тили учун меъёр эмас. Аммо биз уларни, ижтимоий муҳит таъсиридан бўлса керак албатта, фарқига бормасдан ишлатавера-миз, нутқимизни назорат қилмаймиз. Шу тарзда лексик меъёр ҳам, нутқ ҳам бузилади.

¹ А. Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. Т., 1968, 44–46-бетлар.

Шунинг учун ҳам тилда варваризмларнинг ишлатилишини ижо-бий ҳодиса сифатида эмас, балки меъёрнинг бузилиши деб қараш ва уларни нутқда қўлламаслик лозим.

Имкони борича бадий адабиётда ҳам вулгар сўзларни ишла-тишдан қочиш керак. Чунки бадий адабиёт кишиларга эстетик таъсир ўтказиш воситаси бўлиши билан бирга, тарбия манбаи экан-лигини ҳам унутмаслигимиз керак.

Хуллас, нутқимизнинг тозалиги учун кураш ундан фойдаланув-чи ҳар бир кишининг вазифаси бўлиши керак. Ана шундагина умуммиллий тил маданияти ҳақида гапиришимиз мумкин бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлиги

Нутқнинг ижро этилишида унга маълум бир воқеа-ҳодиса ҳақи-да маълумот беришдан ташқари яна бир мақсад – тингловчи онгига ва руҳиятига таъсир этиш вазифа қилиб қўйилади. Шунинг учун ҳам таъсирчанлик нутқнинг асосий сифатларидан бири саналади ҳамда тўғрилиқ ва аниқлик ҳам, мантиқийлик ва тозалик ҳам суҳ-батдошга, тингловчига ёки ўқувчига таъсир этишига қаратилган бўлади. Бу санаб ўтилган хусусиятларда тил омиллари биринчи ўринда турса, уларнинг барчасидан фойдаланган ҳолда таъсирчан-лик кенг доирада тилдан ташқаридаги омилларни ҳам қамраб ола-ди.

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади ва шунинг учун унинг тингловчи томонидан қа-бул қилинишидаги руҳий вазиятни эътиборга олиш ҳам муҳим са-налади. Яъни нотик аудиторияни ҳисобга олиши – уларни билим даражасидан ёшигача, ҳатто нутқ сўзланаётган пайтдаги кайфи-ятгача кузатиб турилиши, нутқнинг тингловчилар томонидан қабул қилинишини назоратга олиб борилиши лозим бўлади. Малакали би-лимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақ-садга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган аудитория олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапи-ришга йўл қўйиб бўлмайди. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади. Ва бутун диққат-эътибор ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга етказиш вазифа қилиб қўйилади.

Нутқнинг тингловчиларга қандай таъсир қилишида ва уларда қандай таассурот қолдиришида нотикнинг нутқий жараён давомида ўзини қандай тута билиши, жест ва мимикалари, ҳатто кийиниши каби омилларнинг ҳам аҳамияти бор. Самимийлик, хушмуомала-лик, одоблиқ, аудиторияга ҳурмат билан қараш каби фазилатлар нутқнинг тингловчилар томонидан эътибор билан тингланишига сабаб бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлиги, ифодалилиги ҳақидаги гап, маълум маънода, нутқ сифатлари ҳақида айтилган мулоҳазаларга яқун яшадир. Чунки яхши нутқнинг фазилатларини кўрсатиб ўтиш, нутқда учрайдиган айрим типик хатоларни таҳлил этиш пировард натижада таъсирчан бир нутқни шакллантиришга хизмат қилади.

8 мавзу: Нутқ маданияти тарихидан. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати.

Режа:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимотнинг шаклланиши:
 - а) Қадимги Греция ва Римда нутқ маданияти масалалари.
 - б) Россия тарихида нотиклик санъатининг ривож топиши.
 - в) Ўрта Осиё маданияти тарихида нутқ маданиятининг ўзига хос мавқеи.
2. Нотиклик санъати ҳақида.
3. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. - материални ҳар томонлама тайёрлаш;

Таянч иборалари: материални жойлаштириш режасини белгилаш; материални ўзлаштириш, нутқ қурилишини тўғрилаш; нотикнинг нутқ материални ўрганиши; материални сўз билан ифодалаш; тўғри талаффуз қилиш, нутқ жараёни.

1

Кишилар чиройли, мазмундор нутқ масаласи билан жуда қадимдан қизиқиб келадилар. Қадимги Греция (Юнонистон) да ва Римда нутқ маданиятининг назарий

асослари яратилди. Нутқ олдига қўйиладиган талаблар ишлаб чиқилди. Бу даврда давлатнинг, савдо-сотиқнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши, нотикликни санъат даражасига кўтарди. Йетук инсон бўлиши учун албатта, нотиклик санъатини егаллаш шарт қилиб қўйилади. Ана шу еҳтиёж туфайли нотиклик назарияси яратилди. Унинг Цицерон, Демосфен, Квинтилиан, Аристотель каби назарийчилари йетишиб чиқди. Ерамизнинг 335 -йилида Аристотелнинг «Риторика» си яратилди. Унда нотик олдига қуйидагиларни вазифа қилиб қўйди:

- материални ҳар томонлама тайёрлаш;
- материални жойлаштириш режасини белгилаш;
- материални ўзлаштириш, нутқ қурилишини тўғрилаш;
- нотикнинг нутқ материални ўрганиши;
- материални сўз билан ифодалаш;
- нутқни талаффуз қилиш, яъни нутқ жараёни.

Бу талаблар ҳозир ҳам ўз кучини сақлаб келмоқда. Ўша давр суд нотиклигида юксак муваффақиятларга еришди, нотиклик санъати назариясига улкан ҳисса қўшди.

Цицероннинг «Нотик ҳақида», «Нотик», «Брут» асарлари ҳозир ҳам маълум қимматга егадир.

Рим нотиклик мактабининг яна бир буюк вакили Марк Фабий Квинтилиандир. У ўзининг «Нотик билими ҳақида» китобида билимдонликни нотикликнинг биринчи шarti қилиб қўяди. Квинтилиан нотикликка доир билимни жуда ёшлиқдан ўргана бориш керак, дейди. Нутқнинг тингловчи учун тушунарли бўлишига катта аҳамият беради. У: «Сен шундай сўзлагинки, сени ҳар бир киши тушуна олсин», - деган еди.

Хуллас, қадимги Юнонистон ва Римда маданий нотиклик назарияси ривожлантирилди. Бу назария кейинчалик Йевропада нутқ маданиятига бағишланган фаннинг майдонга келишига асос бўлди.

Россия тарихида нотиклик санъатига бўлган еътибор, асосан Пётр II даврида анча кучайди. XVIII - XVIIIИ асрларга келиб, рус нотиклигида, асосан бешта йўналиш мавжуд еди:

1. Юқори доирадаги дворянлар орасида мавжуд бўлган сарой нотиклиги.
2. Диний нотиклик.
3. Халқ нотиклиги (Халқ кўзғолони раҳбарларининг)
4. Ҳарбий нотиклик
5. Дипломатик нотиклик.

М.В.Ломоносовнинг хизматлари туфайли рус тили нутқ маданияти борасида жиддий назарий фикрлар ўртага ташланди, унинг амалий аҳамияти нимада еканлиги кўрсатиб берилди, рус тилининг лисоний бойликлари асосида ижодий ривожлантирилди. М.В.Ломоносовнинг «Рус шеърияти қоидалари ҳақида мактублар» (1739), «Рус грамматикаси» (1755-1957), «Нутқ маданияти бўйича қисқача қўлланма» (1748) каби асарлари рус тилини илмий ўрганишни бошлаб берибгина қолмасдан, рус тилшунослигининг кейинги тараққиётида муҳим аҳамиятга ега бўлди.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти билан шуғулланинг ўзига хос мавқега ега.

Таниқли сиёсатшунос олим Назрулло Жўрайев ўзининг «Агар огоҳсен...» номли китобида ҳақли равишда ёзганидек, «Цивилизация дунёнинг турли минтақаларида турлича юз бериб, муайян ҳудудлар аҳолиси дунёқараши ва турмуш тарзига чуқур ўрнашган. Цивилизация, жумладан Юнонистонда нафосат, Ҳиндистонда дин, Оврупада моддий техника тараққиёти, Туронда еса ахлоқ тарзида вужудга келган. Юртимизда ахлоқ бениҳоя серқамроқ, қиёси йўқ тушунча сифатида ардоқланиб келинган. Маънили ва бежирим гапира билиш, нутқдаги маъқул ва номаъқул сўзларни илғай олиш, сўзнинг орқа ўнгини, муносиб ўрнини фарқлай билиш, нутқ одоби каби фазилатлар Туронда инсон умумий ахлоқининг маънавий расолигининг таянч устунларидан саналган».

Ваъзхонликнинг, балоғат (чечанлик, нотиклик) санъатининг усули билан нутқ олдига қўйилган талаблар мукамаллашиб борди. Буюк алломалар Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Маҳмуд Қошғарий, Замаҳшарий кабилар тилга, луғатга, грамматика ва мантиқшуносликка бағишланган асарлар ёздилар ёки бошқа соҳаларга доир асарларида бу мавзуга алоқадор фикрлар билдирдилар.

Буюк қомусий олим Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарининг кириш қисмида фанларнинг пайдо бўлиши ва тармоқланиб кўпайиши ҳақида сўз юритиб, ҳар бир фаннинг инсон ҳаётидаги зарурий еҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу еҳтиёжнинг ҳосиласидир. Инсон нутқи ўз тузилиши материалига кўра ростни ҳам, ёлғонни ҳам ифодалаши мумкин. Бу кўплаб мунозараларга сабаб бўлади. Инсон бу мунозаралар жараёнида ростни ёлғондан ажратадиган «мезон» ни яратади. Бу мантиқ фани еди. Инсон нутқида шубҳали ўринлар сезилса, маълум «мезон» ёрдамида улар тузатилади. Олим мантиқни ўрганмаганларга: «Агар у дангасаликни ташлаб, оромга берилмасдан, гап билан боғланиб келадиган наҳв (грамматика), аруз (шеър ўлчови) ва мантиқ (логика) ни мутолаа қилганда еди, сўз зотан, наср ва назмга ажралишини билган буларди», - дейди. Демак, Беруний нутқнинг икки хил - наср, назм кўриниши борлигини кўрсатади. Нутқнинг бу турлари маълум қоидалар асосида шаклланади.

Беруний шакл ва мазмун бирлигига катта аҳамият беради. Шакл мазмунга хизмат қилиши керак. Мазмунсиз ҳар қандай чиройли шакл ҳам ел орасида еътибор қозонмайди. Нутқнинг насрий шаклида ҳам назмий шаклида ҳам мазмун бош мезондир. Нутқ ўзининг ҳар икки шаклида ҳам сўзловчи ўз олдига қўйган маънони ифодалаши шарт. Олим ёзади: «Сўнгра сўз мана шу икки қисмда (наср ва назмда) ҳам сўзловчи мақсад қилган маънодан иборат бўлиб қолади». Насрий ва назмий нутқда мазмун (маъно) бор ёки йўқлигини билиш тузилган гапларни бир-бири билан қиёслаш орқали аниқланади. Бу вазифани мантиқ фани ўз бўйнига олади.

«Хуллас, яхши нутқ тузиш учун наҳв, аруз, мантиқ фанлари ҳамкорлигидан фойдаланинг зарур бўлади. Уларнинг бирортасига ҳам аҳамият бермаслик, булардан бирининг қоидасининг бузилиши, қолган иккитасига таъсир қилмай иложи йўқ».

Ҳар қандай тилнинг ўз грамматик қурилиши, грамматикаси, унинг ўз тартиб - қоидалари бўлиши, бу қоидаларнинг шу тилда тузилган нутқ учун аҳамияти бекиёс бўлгани ҳолда бошқа тил учун нозарур бўлиши мумкин. Беруний араб тилшуноси билан форс тилшуноси орасидаги мунозарани келтиради. Форс тилини араб тилидан афзал кўрувчи тилшунос шундай дейди: «Еганинг рафъда (бош келишида), тўлдирувчининг насбда (тушум келишигида) бўлганидан ва сендаги тилнинг бошқа сабаб ва ажойибликларидан нима фойда бор. Мен араб тилига муҳтож эмасман!». Олим бунда мунозарачи бир томондан ҳақ бўлса, бошқа томондан ноҳақлигини айтади. «Унинг бу хитоби ўзига нисбатан тўғри, лекин мутлақо тўғри эмас», - дейди. Бу билан олим ҳар бир тилнинг афзаллиги ўша тилда сўзловчилар учун зарур, деган фикрни тасдиқлайди. Беруний араб тилига хос балоғат санъати хусусида сўзлаганда юқоридаги фикрни яна бир бор тасдиқлайди. У балоға (т) (нотиклик) араблар нутқида хослиги, бундай нутқ техникаси араблар учун фазилат еканлигини баён этади. Араб нутқида балоғанинг мавжудлиги «Қуръон» тарғиботида муҳим аҳамият касб этади. Балоға араб нутқининг зийнатидир. Аммо ундан фойдаланган бир кишининг юқори мансабга еришуви ва бошқа шундай кишининг камбағалликда яшашига балоға айбдор эмас, дейди, бундай ҳол бошқа сабабларга асосланган бўлиб, «балоғанинг фазилатини тушурмайди». Бошқа тилларда балоғани егаллаганларнинг обрў топмаганлигига сабаб, «балки балоғанинг араблар тилидан бошқа тилларга кўчиришда бозори юришмаганидир», - дейди.

Улуғ Ватандошимиз Абу Наср Форобий (870-950) тўғри сўзлаш, тўғри мантикий хулосалар чиқариш, мазмундор ва тугал нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти зўрлиги ҳақида шундай дейди: «қандай қилиб таълим

бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён етиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи) га келганимизда, бу ҳақида билимларнинг энг биринчиси жисмларга (субстанция -нарсалар) ва акциденция (ҳодисалар) га исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман».

Иккинчи илм грамматикадир; У жисмларга берилган исмларни қандай тартибга солишни ҳамда субстанция (нарса) на акциденция (ҳодиса) нинг жойлашишини ва бундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади.

Учинчи илм мантиқдир; Маълум хулосалар келтириб чиқариш учун логик фигураларга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади, бу хулосалар ёрдамида биз билмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри нима ёлғон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз.

Юқоридагилардан кўринадики, грамматика ва мантиқ фанларининг нутқ тузишдаги аҳамиятини икки буюк олим ҳам юксак даражада англаганлар ва уларга катта аҳамият берганлар.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (вафоти 997) ҳам ўзининг «Мафотихул - улум» («Илмлар қалитлари») асарида ўша давр нутқ маданиятининг баъзи бир масалалари - девонхона иш қоғозлари, уларнинг шакллари, ишлатиладиган истилоҳлар (терминлар); шунингдек адабиётшунослик фани истилоҳлари, уларнинг таърифи ҳақида маълумот беради. Асарнинг бешинчи бобидида аруз ва қофия илми ҳамда шеърятда ишлатиладиган бадий тасвир воситалари, уларнинг фазилатлари ва нуқсонлари устида сўзлайди.

Бу шуни кўрсатадики, X асрдаёқ улкамизда бадий нутқ юксак даражада ривожланган. Унинг назарияси, мукамал ишланган еди.

Қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомўз гаплар айтилган бўлиб, улар ҳозир ҳам маълум даражада аҳамиятини йўқотмагандир. «Қобуснома» Кайковус томонидан 1082-1083 -йилларда яратилган бўлиб, 44 бобдан иборат. Унинг 6-7 боблари сўз одоби ҳақидадур. Асар муаллифнинг фарзандига қилган насиҳатлари сифатида ёзилгандир. У фарзандини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди: «... яхши сўзлашга ўрган ва мулойим сўзлашдан бошқа нарсани одат қилма, негаки қандай сўзни гапиришни истасанг, тил шуни гапиради. Сўзни ўз жойида сўзла, жойида айтилмаган сўз, агар у яхши сўз бўлса ҳам ёмон кўринади». «Киши сухандон ва нотик бўлиши лозим». Ҳар бир нотик ўз нутқи устида кўп машқ қилиши халқ олдида нутқ сўзлаганда ёқимли ва бамани гапириши, халқнинг еътиборини қозониши зарур. «Халқ олдида гапирганда сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин. Ҳалойик сенинг сўз билан баланд даражага еришганингни билсин, чунки кишининг мартабасини сўз орқали биладилар, ... ҳар кишининг аҳоли ўз сўзи остида яширинган бўлади».

Кайковуснинг нотик сўзнинг маъноларини ҳар томонлама ўрганган бўлиши керак, деб ҳисоблайди: «Ей, фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгин, уларга риоя қилгин, сўзлаганингда маъноли гапир, бу нотикликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога ега эканини билмасанг, кушга ўхшайсан, бундай кушни тўти дейдилар!. Шундай кишини нотик (сухангуй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин. Ўйламасдан сўзлама, ҳар бир сўзни ўйлаб гапир, то айтган сўзингдан пушаймон бўлмагайсан. Агар сўзни ва илмни яхши билсанг ҳам, ҳеч бир сўзни бузма тўғри таърифла. Сўзни бир хилда гапир».

Киши камтар бўлиши керак, ўзини халқ орасида оддий, камтар тутиши лозим, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси емас... «Ей фарзанд, агар сен ҳар қандай нотик бўлсанг ҳам, ўзингни билганлардан пастроқ тутгил, токи сўзинг билимдонлиги вақтида бекор бўлиб қолмагайсан. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг, кўп сўзлама, чунки ақлсиз киши кўп сўзлайди, деганларки, жим ўтириш саломатлик сабабидир. Кўп сўзловчи ақлли одам бўлса ҳам, халқ уни ақлсиз дейди...».

Сўзнинг кадри, ундан фойдаланиш, кам сўзлаб, кўп маъно юклаш, равшан фикрлаш каби масалалар устида XII-XXIII аср мутафаккирлари Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакийлар ҳам ибратли фикрлар билдирганлар.

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган еди.

Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Туман сўз тугунни бу бир сўзла ёз.

Мазмуни: Сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тугунини шу бир сўз билан йеч.

Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан йетказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, равонлиги ва мантиқийлигига еришиш муҳим аҳамият касб етади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни равон қилиб тузишга чақиради:

Тил асиғи талим бор, басингма уқуш, -
Ара ўгдилур тил, ара минг сукуш.
Неча мундоғ ерса билиб сўзла сўз,
Сўзинг булсў курсу карагука кўз.
(Тилнинг фойдаси талайдир, ортиқча ҳовлиқма,
Гоҳо тил, мақталади, гоҳо сукилади.
Модомики шундай экан, сўзни билиб сўзла,
Сўзинг кўр учун кўз бўлсин (у) кўра билсин.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII-XXIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб шошмасдан тузишга, кераксиз ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин ҳижолат чекиб юрмаган, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Уқуб сўзла сўзни ева сўзлама,
Сўзинг кизла, кединг, бошинг кизлама.
(Сўзни ўқиб сўзла, шошиб гапирма (кераксиз, ярамас) сўзларни яшир,
Ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма).

Ўз замонасининг буюк шоирларидан бири бўлган Амир Ҳисрав Деҳлавий (ХИВ) нутқни таъсирли эмоционал ва шу билан баробар мазмундор тузишга даъват қилади:

Сўзларингда бўлса фикру ўй ёниқ, бўлсин ҳар сўзингда бир нуқта аниқ.

Яна нутқда айтиладиган фикрни кўнгилда пиштиб, равон қилиб айтилса, у мазмундор ва оҳангдор бўлиши ҳақида қуйидагича фикр билдирилган:

Назм айцам, айтаман таъб ўлчовида ўлчабон,
Ўлчаниб айтилса нуқта, бўлмас ўлчов бесамар.

Ўзбек мумтоз адабий тилининг ҳомийси бўлган буюк Алишер Навоий нотиклик санъатини ўз даврида юксак даражага кўтарибгина қолмай, нутқ маданияти назарияси билан ҳам жиддий шуғулланган. У «Маҳбубул-қулуб» асарининг 24 - бобини воизликка бағишлаган, «Муҳокаматул луғатайн» ва «Мажолисун нафоис» асарлари еса бевосита тилшуносликнинг назарий муаммоларини ҳал қилишга, ўзбек тилининг бошқа тиллар ўртасида тутган ўрнини белгилаб беришга ҳамда ўзбек нутқи маданиятини ўрганишга қаратилган Навоий ижоди туфайли ўзбек адабий тили XV асрда оламга ммашҳур адабий асарлар яратишга кодир тил еканлигини намойиш қилди. Унинг асарлари айниқса, газаллари ўзбек адабий тилида нутқ маданияти амалиётининг ривожига бебаҳо ҳисса бўлиб кушилди.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул луғатайн» асарида ҳар бир тилнинг катта ёки кичиклигидан қатъий назар, ўзига хос ижобий томонлари борки, уларни бошқа бирор тилдан топиб бўлмайди, деган фикрни айтиб, форс тили шуҳрат топган тил бўлишига

қарамасдан, туркий тилда бўлган баъзи бир имкониятлар унда йўқлигини баён этади ва далил сифатида ўша давр ўзбек тилида амал қилган 99 дона феълни келтириб улар форс тилида йўқ эканлигини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн», «Маҳбубул кулуб», «Назмун жовохир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга, унинг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшди.

(Навоийнинг юқоридаги асарларидан парчалар ўқиб таҳлил қилинади).

XV асрда Хиротда яшаган атоқли аллома Хусайн Воиз Кошфий ҳам нутқ ҳақида қимматли фикрлар билдирган:

«Билгилки, одамзотнинг шарафи нутқи билан ва нутқ одобига риоя қилмаган одам бу шарафдан бебаҳрадир. Сўз ҳамма вақт савоб учун ишлатилиши, тўғри ва ҳаққоний бўлиши керак. Агар шундай бўлмаса, жим турган маъкул», - дейди ва суҳбат қондаларини иккига ажратади.

II. Ёши улуғларнинг суҳбат одоби қондалари олтига:

1. Ҳар кимнинг аҳволига қараб муносиб сўз айцин;
2. Дағаллик қилмасдан, лутф ва мулойимлик билан гапирсин;
3. Гапираётганда табассум қилиб, очилиб гапирсин;
4. Овозини баланд кўтармасин, ешитувчиларга малол келтирмайдиган қилиб гапирсин;
5. Одамларга нафъи тегадиган маъноли гапларни гапирсин;
6. Агар сўзнинг қиммати-қадри бўлмаса уни тилга олмасин, чунки улуғларнинг сўзи бамисоли уруғдир, агар уруғ пуч ёки чириган бўлса, уни қаерга екманиб униб чикмайди;

III. Ёшлар суҳбат одоби саккизга:

1. Сўрамагунларича гапирмасин;
2. Гапираётганда овозини баланд кўтармасин;
3. Гапираётганда ўнгу сулга қарамасин;
4. Ғаразли ва кинояли гапларни гапирмасин;
5. Қаттиқ гапирмасин ва бетга чопарлик қилмасин;
6. Пушаймон бўлмаслик учун ўйлаб гапирсин;
7. Одамлар гапини бўлиб сўз қотмасин;
8. Кўп гапирмасин. Чунки кўп гапириш ақли ноқислик белгисидир. Оз бўлса ҳам, аммо соз гапиришни шиор ецин.

Ўзбек бадиий нутқи тарихида З.М.Бобур алоҳида ўрин тутди. Шоирнинг назми ва «Бобурнома» си нутқнинг гўзал намуналаридир. Дунё олимлари «Бобурнома» ни XV асрнинг энг яхши прозаик асари деб тан олишлари бежиз емас, албатта. «Бобурнома» ниҳоятда гўзал ва равон тилда ёзилган асардир. Бобур ўзи ҳаммабон ёзиши билан бирга, бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, Бобурнинг Ҳумоюнга ёзган хатини еслаш йетарлидир. (Хат ўқилиб, таҳлил еталади).

Шунингдек, кейинги асрларда ижод қилган Огаҳий, Комил Хоразмий, Мунис Хоразмий, Машраб, Махмур, Гулханий, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар ўғли, Фитрат, Бехбудий, Сўфизода, Ҳамза каби мутафаккирларнинг асарларида ўзбек мумтоз адабий тили меъёрлари амалий жиҳатдан мукамаллашиб борди ва уларнинг асарлари нутқ маданияти ривожига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Шарқ мутафаккирлари нотик олдида тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта егаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқнинг ички (мазмун) ва ташқи «шакл» кўринишига бирдек етибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини қўядилар ва уларнинг ижросини чуқур таҳлил етадилар.

Демак, нутқ маданиятининг тарихи қадимий екан, унинг бойлиги ҳам битмас туганмасдир. Бу бойликлардан ўринли фойдаланинг жозибали нутқ ифодасини ҳосил қилади. Бу нутқимизнинг юксак намунаси бўлиб, адабий тил бойлигидан саралаб олинган

сўзлар йиғиндисидан иборат бўлади. Нутқ жараёнида аниқ қолиплари ишлаб чиқилади, такомиллаштирилиб борилади.

Мавжуд лингвистик адабиётларда нотик, нотиклик санъати, воиз, воизлик, воизлик санъати каби тушунча ва атамаларга дуч келамиз. Халқ орасида: сўзга чечан, сўзга уста, сўз устаси, сўзамол, сўзамоллик, сўзни боппайди, гапни дўндиради, гапга уста, чиройли гапиради сингари иборалар бор. Келтирилган сўз ва ибораларнинг барчаси инсон нутқининг, инсон нутқи камолотининг даражасини, умумий жўн нутқдан фарқланадиган нутқ намуналарини ифода қилади. Ҳамма ҳам агар у нутқий нуқсон билан туғилмаса гапиради. Аммо ҳамма ҳам бир хилда гапга чечан, ўта чиройли гапирувчи бўлавермайди. Нутқий чечанлик - нотиклик алоҳида қобилиятдир. Мумтоз маънодаги нотиклик - бу алоҳида фарқлотда нутқий санъатдир. Чиннакам нотиклар нотиклик маҳоратига табиий қобилият билан бир қаторда ўз тили, нутқи устида тинимсиз ишлаш натижасида еришадилар.

Ўтмиш ва ўтмишга оид адабиётларда алоҳида нутқий маҳорат бўлган нотиклик кўринишлари одамларнинг кундалик нутқидан, нутқий фаолиятдан фарқланган. Чиннакам санъат, алоҳида қобилият маъносидаги нотиклик барча кишилар учун ҳам хос бўлмаган.

Ҳар қандай нутқ «нотиклик» намунаси (санъат сифатида) ва унинг егаси чин маънода «нотик» (санъаткор маъносида) деган гап емас. Нотиклик қадимий даврдан бери алоҳида маҳорат, санъат сифатида инсондаги махсус, ноёб қобилият тарзида талқин етиб келинади. Шу туфайли нотикликни (улар орасидаги боғлиқликни инкор етмаган ҳолда) нутқ маданиятидан фарқлаш лозим. Ҳар қандай оғзаки нутқ шакли нутқий маҳорат маъносидаги нотиклик бўлавермайди. Сўзлаш маданияти ҳақида гап юритилувчи ва ҳатто лекторлар, тарғиботчилар (булар орасида ҳам ҳақиқий маънодаги нотиклар кам учрайди) мўлжалланган асарлар ҳам бизнингча «Нотиклик санъати» номи билан аталавермаслик керак.

Ўзбек тилшунослиги ва санъатшунослигида нотиклик санъати ва унинг ўтмиши йетарли ишланган емас. Шу туфайли ўтмиш Шарқ нотиклиги билан ҳозирги маънодаги нутқ маданияти соҳаси орасидаги кўпгина ўхшаш ҳамда фарқли томонлар биз учун қоронғидир. Нутқ маданияти соҳаси ва унинг мақсадини оммага йетказишда ўтмиш нотиклигининг ижобий томонларидан кенг фойдаланинг зарур. Ушбу нотикликнинг кўпгина кўрсатмалари, қоидавий ҳолатлари, таниқли нотикларнинг шахсий қобилият ва фаолиятлари нутқ маданиятини тарбиялашда яхшигина намунавий ташвиқот курали бўлиши мумкин. Бу масала С.Иномхўжайевнинг «Ўтмиш шарқ нотиклиги» китобида яхши кўрсатилган.

Маълумки, нотиклик санъатида тингловчини, оммани ўзига тортишга интилиш мақсади биринчи ўринда туради. Нотик нутқи чиройли, жозибали бўлиши шарт. Чиройлиликка еришиш учун нутқнинг мазмунига, мантиқий кучига, жумлалар жимжимадорлигига катта еътибор берилади. Ушбу маънода мана бу сатрлар анча ўринли айтилган: «Нотиклик аввало чиройли гапиришдир. Аммо нутқнинг фақат чиройли бўлиши ҳали йетарли емас, ҳар қандай беъмани сафсаталарни ҳам жуда чиройли қилиб гапириш мумкин. Бу еса нотиклик емас, вайсақилик саналади».

Г.О.Винокур ўзининг «Культура тили» асарида нутқ маданиятининг нотиклик билан боғлиқ томонларига алоҳида тухталади: «Нотиклик нутқи деганда мен ҳар қандай монологик оғзаки нутқни емас, балки тингловчиларни маълум ҳаракатга чорловчи ёки уларда қандайдир ғоялар, тасаввурлар тизимини уйғотишга қаратилган махсус вазифа бажарувчи нутқни тушунаман».

Ҳозирги кунда нотиклик тушунчаси ва нотик атамаси алоҳида маҳорат ва санъат маъносида емас, балки жўн, оммавийроқ маънода тушунилмоқда ва қўлланмоқда. Ҳозирда нутқ сўзлаган ҳар қандай шахсни нотик деб юритилади. Натижада нотик атамаси ўз асл маъносидан узоқлашди ва у расмий ёки норасмий сўзга чиққан ҳар бир нутқ егасини англатадиган бўлди.

Нотиқ ва нотиқлик тушунчалари доирасининг бундай кенгайиши, оммавийлашуви нотиқлик санъати соҳаси ҳақида ёзилган илмий ишларда ҳам «нотиқлик» ва «нотиқлик санъатини» оддийроқ ва кенгроқ маънода тушунинг ва тушунтиришга олиб келди. Бунга кўра, нотиқлик санъати эндиликда қандайдир нутқий маҳорат (ноёб қобилият, санъат) эмас, балки ҳар қандай одам егаллаши мумкин ва лозим нарса сифатида талқин етилади.

Келтирилган мулоҳазалардан кейин нутқ маданияти билан нотиқлик санъати орасидаги муносабатни белгилаш муайян қизиқиш уйғотиши аниқ.

Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати умумий, ўхшаш томонларга ега. Ҳар иккала соҳа тил ва нутқ, инсон нутқи билан алоқадордир. Ҳар иккаласи кишилар нутқий фаолиятининг фойдали, таъсирчан, ўткир бўлиши учун кўрашади, инсоннинг нутқий маданиятини унинг нутқий ҳаётини устиришга хизмат қилади. Нутқ маданияти ҳам нотиқлик ҳам нутқий одоб, нутқий гўзаллик, нутқий мантиқ қонуниятларидан озикланган ҳолда иш кўради. Аммо шунга қарамасдан бизнингча нутқий санъат маъносидаги нотиқликни, яъни фарқулдда нутқий маҳорат ва қобилият бўлган нотиқликни оммавий нутқ (нотиқлик) дан фарқлаш лозим.

Баъзи шахсларда учрайдиган нотиқлик санъати оғзаки нутқ соҳасида шахсий қобилият ва фаолият туфайли еришилувчи алоҳида санъатдир. Нотиқликда қобилият ва маҳоратнинг меҳнат билан қўшилиб кетганини кўриш мумкин. Ҳар бир халқнинг ўтмиш маданий ҳаётида бу халқдан йетишиб чиққан ва чин маънода нотиқ деган мўтабар номга сазовор бўлган шахсларнинг унчалик кўп эмаслиги ҳам аслида ана шу омил туфайлидир.

Нутқ маданияти тушунчаси айнан нотиқлик санъатининг ўзи эмас, аммо у нотиқлик маҳоратига нисбатан олганда, қандайдир ўта оддий тушунилувчи ҳодиса ҳам эмас.

Юқорида айтилганлардан маълум бўладики, нутқ маданияти ва нотиқлик тушунчалари орасида баъзи ўхшашлик, умумий томонлар бор. Бу ҳар иккала соҳанинг мақсадида иш кўриш қуролининг умумийлигида кўринади. Аммо шунга қарамасдан нутқ маданияти тушунчаси билан нотиқлик тушунчаси айнан бир нарса эмас. Улар орасида баъзи муҳим фарқли томонлар, белгилар бор. Булар қуйидагилардир:

1. Нутқ маданияти чиннакам маънода адабий тил билан боғлиқ ҳодисадир. Унинг пайдо бўлиши, лисоний асоси, талаб ва мезонлари адабий тил ва унинг меъёрлари билан боғлиқдир. Нотиқлик санъати учун булар асосий белгилар эмас. Нотиқлар орасида адабий тил талабларига тўла амал қилмайдиганлар, маълум лаҳжа ёки шевада ҳам чиннакам нотиқлик санъатини намоиш қилувчилар учрайди. Сўзга чечанлик, нотиқлик тил материалининг характериға қараб эмас, нутқнинг таъсирчанлигиға, нутқий санъатға қараб белгиланади.

2. Нотиқлик - бу нутқнинг оғзаки шаклидир. Нотиқлик санъати - оғзаки нутқ санъатидир. Нутқ маданияти еса нутқнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма шакли учун тааллуқли тушунчадир.

3. Нутқ маданияти жамият аъзоларининг умумий нутқий фаолиятини кўзда туттади. Нутқ маданияти соҳасининг мақсади, орзуси барчанинг, бутун халқнинг нутқини маданийлаштиришни мўлжаллайди. Мумтоз маънодаги нотиқлик еса алоҳида шахсларнинг нутқий маҳоратини, санъатини ифодалайди. Нотиқлик, асосан, нутқ воситасида кишиларға муайян ғоя ва мақсадларни йетказишни, уларни маълум мақсадға сафарбар қилишни кўзда туттади. Яъни нотиқлик санъатида тингловчиларни маълум мақсадға жалб қилиш асосий ўрин туттади.

4. Санъаткор нотиқ нутқи асосан кўпчилик тингловчиға кенг аудиторияларға мўлжалланган бўлади. Нотиқни бирдан ортик шахслар тинглайди. Нутқ маданияти мана шундай тингловчилардан ташқари кишилар орасида одатий суҳбатларни, якка кишиға қаратилган нутқларни ўз ичига қамрайди.

5. Ҳар бир киши она тилининг имконият ва бойликларини яхши егаллаган, нутқ маданияти талабларига жавоб берадиган сўзамол шахс бўлиши мумкин. Аммо ҳар бир шахс ҳам санъаткор маъносидаги нотиқ бўлмаслиги, бўла олмаслиги мумкин. Лекин адабий тилдан фойдаланувчи ҳар бир нотиқ нутқ маданиятидан хабардор бўлиши шарт.

6. Нутқ маданияти кўпчиликни, кенг халқ оммасини кўзда тўтиб иш кўрувчи соҳадир. Бу маънода нутқ маданияти кенг омма учун мўлжалланган талабдир, аммо нотиклик - бу аввало қобилият, шахсий қобилиятдир. Алоҳида санъаткорлик маъносидаги нотиклик нутқий санъатни, нутқий гўзалликни ҳисобга олади. Нутқ маданияти еса кишиларнинг барчасини санъаткор нотик қилишни кўзда тутмайди. У, асосан, она тилида ёки ўзга бир тилда тўғри, маданий гапира олиш ва ёза олиш фаолиятини тарбиялашни мақсад қилиб олади.

7. Нутқ маданияти - бу фақат нутқ ҳақидаги нутқий фаолиятга тегишли тушунча ва соҳа емас, у тил маданияти билан ҳам, яъни адабий тилни ва унинг меъёрларини ўрганинг ва бу меъёрларни қайта ишлаш иши билан шуғулланади. Нотиклик санъати еса бундай илмий - меъёрий фаолиятни кўзда тутмайди.

8. Нотиклик, кўпроқ нутқнинг мазмунига мантиқий асосларига, мундарижавий тузилишига еътибор қилади, нутқ маданияти соҳаси еса кўпроқ нутқнинг тил қурилиши - лисоний тузилишига еътибор қилади.

9. Нотиклик, асосан, аниқ бир шахс - нотик ёки гуруҳлар -нотиклар нутқи ҳақида қайғуради. Бунда у нотикни тинглаётганлар, яъни кенг маънода тингловчилар оммаси нутқини ҳам кўзда тутмайди. Нутқ маданияти еса, бундан фарқли равишда умуман кишиларнинг нутқий фаолиятини, нутқ маданиятини кўзда туттади. Шу сабабли нутқ маданияти мақсадига кўра ва нутқий фаолияти нуқтаи назаридан кенг мақсадли соҳа нотиклик еса тор соҳасидир.

10. Нотиклик санъати нотик учун олдиндан қандай сўзлаш схемаси ва режасини бермайди ва бу тип нутқ доимо ҳам олдиндан тайёрланган, тайёргарлик қурилган нутқ емас, нутқ маданияти соҳаси еса жамият аъзоларини она тили, яъни адабий тил бойликлари ва воситаларидан мақсадга мувофиқ шароит ва услуб тақозоси талабига кўра ўринли фойдалана олиш кўникмасини беради. Бундай кўникма аслида ҳар қандай санъаткор нотик учун ҳам зарур.

11. Нотиклик ва нотиклик санъати ҳақидаги фан анча қадимий тарихга ега, нутқ маданияти илмий муаммо ва илмий соҳа сифатида ҳали ёш ва янгидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Р.Кунғуров, Е.Бегматов, Ё.Тожийев. Нутқ маданияти ва услубият асослари, Тошкент, 1992 -йил.
2. Т.Қудартов. Нутқ маданияти асослари, Тошкент, 1993 -йил.
3. К.Назаров. Нутқ маданиятига оид масалалар, Тошкент, 1973 -йил.
4. Е.Бегматов, А.Бобойева, М.Асомиддинова, Б.Умрқулов. Ўзбек нутқи маданияти очерклари, Тошкент, 1988 -йил.
5. С.Иномхўжайев. Нотиклик санъати асослари, Тошкент, 1982 -йил.
6. У.Носиров. Нутқ маданияти ва давр. Нутқ маданиятига оид масалалар, Тошкент, 1973 -йил.
7. Б.Умрқулов. Лектор нутқи ва бадиий тил, Тошкент, 1981 -йил.
8. Е.Фозилов. Нутқ маданиятининг баъзи - бир назарий масалалари. «Нутқ маданиятига оид масалалар» тўплами, Тошкент, 1973 -йил.
9. С.Иномхўжайев. Ўтмиш шарқ нотиклиги, Тошкент, 1972 -йил.
10. А.Аҳмедов. Нотиклик санъати, Тошкент, 1967 -йил.
11. Г.Винокур. Культура язьпса, Москва, 1929 -йил.
12. Беруний. Танланган асарлар. 3 том, 1982 -йил.
13. Абу Наср Форобий. Рисолалар. Тошкент, 1975 -йил.

Билим - инсон онгида акс этган объектив борлик.

Билиш-билим олиш ва унинг ривожланиши, муттасил чуқурлашуви жараёни.

Ватан-(арабча-она юрт)-инсон яшаб турган, униб-ўсган жой, худуд, ижтимоий муҳит, мамлакат.

Ватанпарварлик-кишининг ўзи туғилиб ўсган, камол топган жой, замин, ўлкага бўлган меҳр-муҳаббатини, муносабатларини ифода этадиган ижтимоий ва маънавий-ахлоқий хислатлари, фапзилатлари.

Давлат рамзлари-давлат мустақиллигининг шартли равишда белгиловчи ташқи белги, нишона ёки тимсоллардир. Бу муайян давлатнинг байроғи, герби, миллий валютаси ва мадҳиясидир.

Зардуштийлик – Марказий Осиёдаги қадимги диний-фалсафий таълимот. Унда икки асос: ёвўзлик ва эзгуликнинг кураши ҳақида сўз юритилади. Асосчиси – Зардушт.

Инсонпарварлик-(арабча “инсон”, форс-тожикча “парвар”, ўзбекча “лик”-кишига ғамхўрлик қилиш)-одам қадри, эрки учун курашиш, инсонийликнинг барча тамойиллари юзага чиқишига шарт-шароит яратиш.

Истиқлол-(арабча кўзтарилиш, қаддини ростлаш, ўсиш)-ҳар бир инсон, жамоа, давлат, миллатнинг ривожланиши учун зарур эркинлик шароити.

Комил инсон-(арабча-етук одам)-миллий мафкурамизнинг асосий ғояларидан бири. Шахсни баркамол қилиш орқали жамиятни бахтли, саодатли қилиш ғояси.

Мафкура-(арабча-фикрлаш, фикрламоқ)-жамиятнинг, давлатнинг, ижтимоий гуруҳнинг яқин ва узоқ келажакка мўлжалланган фикрлар, ғоялар ва қарашлар мажмуи.

Маънавият-(арабча-маънолар мажмуи)-кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, эстетик, бадиий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи.

Маънавий ва модлий ҳаёт уйғунлиги қонуни. Бу қонун биз яшаётган ҳаётни ягона ва яхлит бир воқеялик сифатида тушуниш имконини беради.

Маънавиянинг инсон ва жамият билан узвий алоқадорлиги қонуни. Ушбу қонун муайян миллат, жамият ёки давлатнинг ҳар бир тараққиёт босқичида шу даврга мос келадиган маънавий тартиб ва тамойиллар тизимига эга бўлишининг зарурият эканлигини ифодалайди.

Маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги қонуни. Бу қонун ривожланиш жараёнидаги янгиланишнинг узлуксизлиги ва давомийлиги билан боғлиқ тамойилларни ифодалайди.

Маърифат-(арабча-билмоқ)-кишиларни онгини, билимини оширишга қаратилган фаолият.

Миллий маънавият-муайян миллатни тарихан шаклланган ахлоқий, диний, илмий, бадиий, фалсафий, мафкуравий қарашлари.

Миллий салоҳият-миллатнинг мавжуд иқтисодий, илмий, маданий, маънавий ва бошқа имкониятлари.

Монийлик- III асрда Эронда вужудга келган уруш ва қон тўкмаслик, мол-дунё йиғмаслик ғоясини кўтариб чиққан диний таълимот.

Мустақиллик-(арабча-тобе эмаслик, ихтиёри ўзидалиқ, қарам эмаслик)-эркин ва озод равишда бошқаларнинг раҳбарлигисиз иш юрита билиш. Давлат мустақиллиги эса-муайян давлатнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий эркинлигидир.

Нутк маданияти - билишнинг олий шакли, борлиқнинг тушунчалар, мулоҳазалар ва мушоҳадалардаги мантиқий инъикоси.

Қадр – ўзликни англаб етиш, ўзини баҳолай билишдир.

Қадриятлар-борлиқ, жамият, нарса-ҳодисалар, модий ва маънавий бойликларни аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча.

Нотиклик санъати-инсон маънавий оламининг гузаллиги

Воиз- сузлашиш санъати

ИНФОРМАЦИОН ТАЪМИНОТ:

Адабиётлар рўйхати:

а) Асосий:

1. Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т.: “DONO-HAMRO” илмий маркази, 2002.
2. Жуманиёзов Р. Нутқий маҳорат. -Т.: Адолат, 2005.
3. Нурматова М. Нотиклик санъати ва нутқ маданияти. -Т.: 2007.
4. Хусанов Б. ва бошқ. Муомала маданияти. –Т.: Университет, 2009.
5. Саидов У. Бошқарув ва нотиклик санъати. –Т.: Академия, 2010.

б) Қўшимча:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умурқулов Б. Ўзбек нутқ маданияти очерклари. -Т.: Ўқитувчи, 1988.
3. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти -Т.: Фан, 1983.
4. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. -Т.: Ўзбекистон, 1980.
5. Бекмирзаев Н. Нутқ маданияти ва нотиклик асослари. –Т.: Фан, 2007.
6. Бекмирзаев Н. Нотиклик санъати асослари. –Т.: Фан, 2008.
7. Бекмирзаев Н. Нотик, нутқ, хулқ. –Т.: Ноширлик ёғдуси, 2011.
8. Жуманиёзов Р., Салимов С. Ғоявий тарбияда нотиклик санъати. -Т.: 2002.
9. Иномхўжаев Н. Нотиклик санъати асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1982.
10. Муҳаммаджонова Л. Нотиклик санъати. -Т.: Университет, 2007.
11. Саидов У. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. -Т.: Академия. 2007.
12. Тожиёв Ё., Хасанова Х., Тожиматов Х., Йулдошева О. Ўзбек нутқ маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). -Т.: 1994.
13. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. -Т.: 1994.
14. Маҳмуд Асъад Жўшон. Ўқув ва ёзув малакаси. –Т.: NOSHIRLIK YOG'DUSI нашриёти, 2010.
15. Маданиятшунослик. –Фарғона: Фарғона, 1997.

Интернет сайтлари:

1. www. istedod.uz	2. www. pedagog.uz
3. www. kutubxona.uz	4. www. ziyonet.uz